

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ**

**Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права**

**Дипломна робота бакалавра
на тему: СОЦІАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ
В УКРАЇНІ У 1932-1933 рр.**

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 20-1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Качур М. Г.

(прізвище та ініціали)

Керівник д. іст. наук, доцент Морозов О. В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент к. іст. н. Струкуленко А. С.

ДНУ ім. Олеся Гончара

(місце роботи)

зав. навчальної архівно-музейно-археологічної лабораторії

(посада)

Дніпро – 2024

АНОТАЦІЯ

Качур М. Г. Соціальні та демографічні наслідки Голодомору в Україні у 1932-1933 рр. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2024. 63 с.

Робота присвячена дослідженню соціальних та демографічних наслідків Голодомору 1932-1933 років в Україні. У ході дослідження аналізується історіографічна база та джерела, що стосуються цієї теми. Робота описує та розглядає ключові аспекти цієї трагедії, зосереджуючись на соціальних та демографічних наслідках.

Голодомор 1932-1933 років в Україні став однією з найбільших трагедій в історії українського народу. Внаслідок штучно створеної голодної катастрофи втратили життя мільйони людей, а також було спричинено значні соціальні та демографічні зміни в українському суспільстві. Основною метою дослідження є визначення та аналіз соціальних наслідків Голодомору, таких як руйнування селянських господарств, український опір, масове озлиднення населення, поширення девіантних форм поведінки (крадіжок, канібалізму) та інших аспектів.

Крім того, робота звертає увагу на зміни у харчовій культурі та вимушені заміники їжі в голодні роки, а також на соціальні наслідки, що відбилися на традиційному способі життя селянства. Завдяки цьому дослідженню можна краще зрозуміти масштаби та наслідки Голодомору для українського народу та суспільства в цілому.

Ключові слова: Голодомор, соціальні наслідки, село, геноцид, опір, демографічні втрати, українське суспільство, трагедія.

Annotation

Kachur M. G. Social and Demographic Consequences of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933. Bachelor's qualification work for the degree of "Bachelor" in the specialty 032 "History and Archaeology". Customs and Finance University, Dnipro, 2024. 63 pages.

The work is devoted to the study of the social and demographic consequences of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. During the research, the historiographical base and sources related to this topic are analyzed. The work describes and examines key aspects of this tragedy, focusing on social and demographic consequences.

The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine became one of the greatest tragedies in the history of the Ukrainian people. As a result of artificially created famine, millions of people lost their lives, and significant social and demographic changes were caused in Ukrainian society. The main purpose of the study is to identify and analyze the social consequences of the Holodomor, such as the destruction of peasant farms, Ukrainian resistance, mass starvation, the spread of deviant forms of behavior (theft, cannibalism), and other aspects. Additionally, the work focuses on changes in food culture and forced food substitutes during the famine years, as well as on social consequences affecting the traditional way of life in rural areas. This research allows for a better understanding of the scale and consequences of the Holodomor for the Ukrainian people and society as a whole.

Keywords: *Holodomor, social consequences, village, genocide, resistance, demographic losses, Ukrainian society, tragedy.*

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	3
ВСТУП.....	4
Розділ I: Причини та контекст Голодомору в Україні у 1932-1933 років.....	10
Підрозділ 1.1: Політичні та економічні умови.....	10
Підрозділ 1.2: Суспільний контекст.....	20
Висновок до I розділу.....	30
Розділ II: Наслідки українського Голодомору 1932-1933 років.....	32
Підрозділ 2.1: Соціальні наслідки.....	32
Підрозділ 2.2: Демографічні наслідки.....	40
Висновки до II розділу.....	54
ВИСНОВОК.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	58

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- НЕП** - Нова економічна політика
- ВЦВК** - Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
- РКП(б)** - Російська комуністична партія (більшовиків)
- ГПУ** - Головне політичне управління (попередник НКВС)
- ВКП(б)** - Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (пізніше КПРС)
- РНК УСРР** - Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (уряд УСРР)
- УНР** - Українська Народна Республіка
- КП(б)У** - Комуністична партія (більшовиків) України
- ДПУ** - Державне політичне управління (пізніше НКВС України)
- ЦК КП(б)У** - Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
- СРСР** - Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УСРР** - Українська Соціалістична Радянська Республіка
- МТС** - Машинно-тракторна станція
- ОДПУ** - Об'єднане державне політичне управління (утворене шляхом злиття ГПУ та ОДПУ УСРР)
- ВЛКСМ** - Всесоюзний Ленінський Комуністичний Союз Молоді
- ОДПУ УСРР** - Об'єднане державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
- ВУЦВК** - Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
- УКДЦ** - Українська Комуністична Партія (об'єднана) (існувала нетривалий час)

ВСТУП

Актуальність: Голодомор 1932-1933 років в Україні був однією з найстрашніших гуманітарних катастроф ХХ століття, яка завдала нищівного удару по українському народові. Незважаючи на те, що з часу тих трагічних подій минуло вже майже століття, їхні наслідки для демографічного та соціального розвитку України відчутні і донині. Мільйони безневинних життів були обірвані внаслідок штучно організованого Радянською владою голоду, що призвело до колосального скорочення чисельності населення.

Ця демографічна катастрофа деформувала природний розвиток української нації на багато десятиліть вперед, позначившись на віковій та гендерній структурі суспільства. Окрім прямих людських втрат, Голодомор мав руйнівний вплив на соціальну тканину суспільства. Традиційний уклад життя українського села був підірваний, сімейні та громадські зв'язки - розірвані. Знищення національної інтелігенції завдало характерного удару культурному та освітньому розвитку.

Пережиті жахіття залишили глибоку психологічну травму в свідомості цілих поколінь. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених Голодомору, питання його соціальних та демографічних наслідків для України потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Осмислення масштабів цієї трагедії та її тривалого деструктивного впливу на розвиток українського суспільства є надзвичайно важливим для формування історичної пам'яті та самоідентифікації нації. Ретельне дослідження демографічних втрат, руйнації сільського укладу, знищення культурного прошарку, психологічних травм Голодомору допоможе краще зрозуміти виклики, з якими зіткнулася Україна на шляху свого відродження у ХХ столітті. Наукове висвітлення цих питань сприятиме вшануванню пам'яті жертв геноциду та засвідчить незборимість духу української нації, яка, всупереч жахливим випробуванням, зуміла зберегтися і розвиватися.

Об'єкт: дослідження соціальних та демографічних наслідків Голодомору в Україні у 1932-1933 рр.

Предмет: соціальні та демографічні зміни в Україні внаслідок Голодомору 1932-1933 рр.

Метою даної дипломної роботи є: комплексне дослідження соціальних та демографічних наслідків Голодомору 1932-1933 років для українського народу. Передбачається досягнення наступних цілей:

- Проаналізувати масштаби демографічних втрат внаслідок Голодомору, вплив на чисельність, статеву-вікову структуру та природний приріст населення України.
- Дослідити руйнівний вплив Голодомору на традиційний соціальний устрій українського суспільства, зокрема сільську громаду, родинні зв'язки та культурний прошарок.
- Розкрити психологічні наслідки пережитої трагедії для ментального здоров'я населення, зміни світоглядних моделей та поведінкових стереотипів.
- Висвітлити вплив Голодомору на економічний розвиток України, зокрема на стан сільського господарства, промисловості та трудових ресурсів.
- Оцінити роль Голодомору у формуванні національної самосвідомості та ідентичності українського народу в радянський та пострадянський періоди.
- Узагальнити уроки Голодомору та його місце в історичній пам'яті нації як приклад трагедії геноцидного масштабу.

Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати наступні завдання:

- Розкрити економічні, політичні та соціальні фактори, що сприяли виникненню та розгортанню Голодомору в Україні.
- Зробити аналіз даних щодо зменшення чисельності населення, вікової та гендерної структури, міграційних процесів тощо.

- Вивчити зміни у соціальному складі населення, втрат серед різних соціальних груп, включаючи селянство, інтелігенцію, працівників влади тощо.
- Дослідити вплив Голодомору на аграрний сектор економіки, знищення сільськогосподарських об'єктів, втрати продуктивності землі та інфраструктури.
- Проаналізувати зміни у культурному житті, руйнування культурно-освітніх інститутів, формування колективної пам'яті та травми в свідомості населення.

Територіальні межі: територія Української Соціалістичної Радянської Республіки у складі СРСР.

Хронологічні межі: основні події Голодомору відбувалися протягом 1932-1933 рр., однак для кращого розуміння передумов та наслідків хронологічні рамки дослідження були розширені.

Методи та методологія досліджень: Аналіз документів, текстів, та інших історичних джерел для реконструкції подій. Використання методів та підходів з різних наукових дисциплін, таких як історія, економіка, соціологія, психологія, географія, демографія, медицина тощо. Для більш об'єктивного розгляду теми “Соціальні та демографічні наслідки Голодомору в Україні у 1932-1933 рр.” використовувались також російські джерела та література.

Історіографія: Історія Голодомору 1932-1933 років стала однією з найбільш важливих тем в українській історіографії, що здобула широкий визнання як в Україні, так і за її межами. Ця трагедія, яка призвела до мільйонів людських жертв, залишається значущим епізодом у відомостях про страждання українського народу під час радянської епохи. Спогади про Голодомор збереглися в пам'яті народу, а наукові дослідження й публікації надали йому важливе місце в історичному наративі України.

Початок історіографії Голодомору в радянській епохі характеризувався замовчуванням та спробами приховати масштаби трагедії. Офіційна історіографія ігнорувала або применшувала Голодомор, розглядаючи його як

результат природних чинників. Такий підхід був зумовлений політичними мотивами радянської влади, яка не бажала визнавати відповідальність за геноцид українського народу.

Однак, діаспорні вчені, зокрема Д. Антонович та Т. Бульба-Боровець, вперше кваліфікували Голодомор як акт геноциду українського народу. Їхні праці стали важливими джерелами для подальшого дослідження цієї теми, а їхні тези згодом знайшли підтвердження у сучасних наукових дослідженнях.

Листування В.Леніна, зокрема його "Письмо Л.Б. Каменеву", дозволяє простежити витoki більшовицької ідеології щодо селянства, що згодом реалізувалася в трагедії Голодомору.

Особливе місце серед новітніх фундаментальних досліджень займає колективна монографія "Голодомор 1932–1933 років-геноцид української нації", редакторами якої були О. Стасюк та Д. Білий. Автори на основі широкого джерельного матеріалу переконливо аргументують геноцидний характер Голодомору.

Вагомий внесок у вивчення демографічних втрат зробили А. Козицький та Н. Левчук. У своїх дослідженнях вони, використовуючи різні методики підрахунку, оцінюють загальну кількість жертв Голодомору в 3-7 млн осіб. Регіональний аспект проблеми розглядається у праці В. Кушніра, Н. Петрової та В. Поломарьова.

Демографічні втрати від Голодомору детально досліджені в роботах А. Козицького та Н. Левчук, які оцінюють загальну кількість жертв від 3 до 7 мільйонів осіб. Регіональний аспект проблеми розглядається у праці В. Кушніра, Н. Петрової та В. Поломарьова.

Соціальні наслідки трагедії 1932-1933 років досліджені у роботах В. Марочка, С. Маркової та О. Стасюка. Автори висвітлюють руйнацію традиційного селянського способу життя, поширення девіантних форм поведінки в умовах голодної смерті.

Збірники документів та матеріалів, такі як "Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні" та "Геноцид українців 1932–1933

за матеріалами дослідвань", є важливими джерелами для розуміння та аналізу Голодомору.

Окрім того, важливим внеском у вивчення Голодомору є публікації в періодиці 1930-х років, які фіксували події Голодомору в режимі реального часу, допомагаючи зберегти пам'ять про масштаби лиха.

Робота М. Ливи Баччі "Демографическая история Европы" розглядає демографічні процеси в Україні 1930-х років у ширшому європейському контексті. Дослідник наводить цифри смертності, зниження народжуваності, звертає увагу на регіональну специфіку.

Публікація В. Мараєва ""Закон про п'ять колосків" і початок терору голодом" висвітлює правовий аспект організації Голодомору більшовицькою владою. Автор аналізує дискримінаційний характер репресивного законодавства проти селян.

Окремі видання присвячені змінам у харчовій культурі голодуючого населення. Так, у збірнику Н. Петрової розглядаються вимушені заміники їжі, до вживання яких вдавалися селяни. Про жахливі випадки канібалізму йдеться у публікації Р. Камеристого-Брайтенбюрха.

Узагальнені відомості про культурні втрати внаслідок Голодомору містяться у праці М. Поповича та інших дослідників, які аналізують деструктивний вплив тоталітарного режиму на національну культуру. Важливими джерелами є також інтерв'ю з провідними фахівцями, як-от з Р.Теслюком, а також архівні матеріали, зокрема з фондів ЦДАВО та ЦДАГО України та інші.

Значний внесок у розвиток історіографії Голодомору зробили також зарубіжні дослідники, зокрема Р. Конквест, Дж. Мейс, Т. Снайдер та інші, чії праці сприяли визнанню Голодомору актом геноциду українського народу на міжнародному рівні.

Для написання кваліфікаційної роботи використовувалось багато інших джерел, літератури та інтернет-ресурсів. Всі вони надали значущий внесок для

більш детального розгляд цієї важливої теми. З повним списком літератури та джерел можна ознайомитися в кінці роботи.

Загалом, історіографія дослідження соціальних та демографічних наслідків Голодомору 1932-1933 років представлена різноманітними науковими працями, які дозволяють зрозуміти масштаби та наслідки цієї трагедії для українського народу. Вони створюють комплексне уявлення про цей період в історії України та його вплив на сучасне суспільство.

Структура роботи: дипломна робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, 2 розділів та 4 підрозділа, висновків, списку використаних джерел та літератури (72 найменувань). Загальна кількість сторінок 59.

Розділ I: Причини та контекст Голодомору в Україні у 1932-1933 років.

Підрозділ 1.1: Політичні та економічні умови

Українці вважаються представниками аграрної цивілізації, чия історія має тисячолітнє коріння і чий світогляд має свої особливості. Д. Антонович зазначив, що український народ має високий рівень культури, який формувався понад тисячу років. [2, с.334]

На початку ХХ-го століття термін "селянин" або "хлібороб" використовувався для опису людей, головним заняттям яких було сільське господарство, у науковому контексті. Також, категорія "селянин" використовувалася для визначення статусу осіб, що займалися сільським господарством. Українське суспільство переважно складалося з таких людей. [50, с. 418] [3, с.136]

О. Русов писав, що частка сільського населення в Україні коливалася в межах 91-96%, залежно від області. Для порівняння, у Франції перед Першою світовою війною цей показник знизився до 41%, у Німеччині - до 37%, у Великій Британії - до 9%, а в Росії перевищував 60%. В Україні цей показник поступово знижувався, досягнувши 81,9% у 1920 році. [52, с.394] [32, с. 118] [35, с. 66]

Тісний зв'язок українців із землею суттєво вплинув на економіку, побут, культуру, психологію та цінності. В. Малочко зауважує, що українці ставляться до сімейного добробуту з особливою увагою. У селянських сім'ях успішність визначалася присутністю батька, який організовував спільну працю дорослих і підлітків. Важливою була збалансованість між зерном і фуражем, щоб забезпечити не тільки врожай для власного споживання, але й корм для худоби. Селяни вирощували достатньо насіння та кормів для виживання своєї родини. Українці були експертами у сімейному господарстві і знали всі норми посіву та відгодівлі. Життя було простим, але добре відлагодженим протягом століть. Цей консервативний спосіб життя відповідав їхній соціальній та економічній

ідентичності. Проте ці цінності не зустріли підтримки у російських більшовиків через їх ідеологічні розбіжності.

С. Маркова узагальнила риси українського національного характеру, вважаючи, що вони сформувалися під впливом соціально-географічних, історичних, культурних, соціально-економічних та демографічних чинників. Вона описує український національний характер як волелюбний, мужній, рівний, демократичний і господарський. За словами П. Кононенка, козацтво є скелетом національної організації та її творцем і носієм нових ідей.

[37, с. 503] [27, с. 106]

Український академік Н. Мірза-Авакянець досліджував розорення селян у період між 1905 і 1907 роками. Селяни були пригноблені та довгий час переконувалися, що земля, відібрана у них поміщиками, належить їм, оскільки вони зуміли силою відкрити цю землю. Дослідник також наводить результати опитування мешканців Поділля, де шестеро з них висловлювали думку, що земля має належати селянам, які проживають неподалік від неї. Українці сприймали наймиткування як сумну необхідність, стверджуючи, що їх наймають лише для того, щоб продати їхню працю. Вони вважали, що працевлаштування в основному пов'язане з бідністю та злиднями. Часто на роботу наймалися не лише бідні та безземельні селяни, але й селяни-власники. М. Хрущовський погоджувався з М. Костем та Б. Кістяківським, вважаючи, що український народ має особливу волю або силу, яка підштовхує його захищати свою країну.

[39, с. 71]

Комуністичний тоталітарний режим в Україні враховував українське селянство як основного виробника сільськогосподарської продукції і вимагалося, щоб вони забезпечували Червону Армію та військову промисловість необхідними речами. Також вводилися різні обмеження щодо перевезення продуктів харчування, торгівлі та обміну товарів. У 1923 році система колгоспів на 5 і 10 років була замінена системою "соток" і "десяток", яка була спрямована на збільшення контролю за виробництвом і розподілом

продукції. Також у цей період був введений інститут "відповідача", який був заснований на залякуванні селян. [3, с.49-71]

У випадку України, на відміну від Росії, Ленін не планував зупиняти революцію і "пробувати новий режим". Порядок і форми реалізації Нової Економічної Політики (НЕПу) були визначені Володимиром Леніном, але конкретно порядок і форми здійснення НЕПу були визначені постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) від 21 березня 1921 року "Про заміну продовольчої та сировинної розкладки натуральними податками". Натуральний податок був меншим, ніж у продрозкладки, і мав прогресивний характер. На Всеукраїнській конференції РКП(б), яка була скликана у травні 1921 року, українські партійні лідери висловили різні погляди на НЕП. Деякі вважали політику НЕПу тимчасовою, інші розцінювали її як капітуляцію перед селянством, а деякі навіть вважали її неприйнятною для України. На цій конференції було оголошено поворот до продрозкладки. Більшовицькі лідери наголошували на помилковості твердження, що "НЕП поклав край терору" і попереджали про "економічний тероризм". Також паралельно із запровадженням НЕПу на найвищому партійному рівні заговорили про боротьбу з "куркульським елементом" (тобто селянами) і зосередилися на "пічному" розподілі влади. Ідея полягала в тому, щоб послабити соціальний статус українських селян, які використовували коней під час оранки та сівби. Українське село не змогло відновитися і використати навіть обмежені можливості НЕПу. В деяких регіонах нова хвиля голоду була настільки серйозною, що ставлення окупантів до України як до колонії спричинило надзвичайну катастрофу, у якій постраждали мільйони людей. [28, с. 134] [47, с. 429-431] [64, с. 203] [29, с. 206]

Українські села, спустошені масовим штучним голодом у період з 1921 по 1923 роки, так і не змогли відновитися. Нова хвиля голоду вибухла через безгосподарність та викачування зерна, а також через ставлення окупантів до України як до ринку збуту. У той період був надзвичайно високий рівень голоду в таких областях, як Донецька, Харківська та Одеська. Кількість людей,

які постраждали від голоду, становила 1,5 мільйона, з них 30% бідних господарств і 50% середніх. Врожайність зерна з гектара була дуже низькою, а ціни на м'ясо були на рівні з цінами на хліб, що загрожувало виробництву першого. У таких умовах фермери втратили значну частину врожаю і були змушені продавати свою худобу, щоб вижити. [35, с. 191-192]

Податкова політика комуністичного режиму суттєво погіршила становище українського села, примушуючи селян розпаювати свої землі для уникнення розорення. Дані з 1924 та 1926 років свідчать про значний ріст кількості селян-власників сільськогосподарської землі, проте більшість господарств залишалася індивідуальними. Колгоспи, хоч і існували, обробляли обмежену площу і мали невелику кількість робітників, але експорт хліба з України призвів до невдоволення народу, оскільки це призводило до дефіциту продуктів харчування внутрішнього ринку. Це викликало людський гнів і спонукало їх організовувати селянські спілки, що мало політичні наслідки, включаючи вимоги щодо відокремлення України від Росії. Таким чином, українське село не лише страждало економічно, але й висувало політичні вимоги у відповідь на тиск режиму. [35, с. 193; 210]

Циркуляр "Про українську громаду", відправлений ГПУ 30 березня 1926 року, містив рекомендації щодо спостереження за правими угрупованнями та видатними членами української антирадянської інтелігенції. Він також закликав активно вести розвідку щодо представників антирадянського руху та підготувати правову базу для репресій проти українського народу, визначаючи це як "український сепаратизм". Циркуляр "Про український сепаратизм", виданий 4 вересня 1926 року, підкреслював розвиток сепаратистської націоналістичної ідеології серед українського народу. Він вказував на зростання "культурної боротьби" українських антирадянських елементів проти радянської влади, що проявлялося у формі розвитку сепаратистської націоналістичної ідеології. [69, с. 259]

П. Слободенюк, історик з Хмельницького університету, вважає, що Голодомор 1932–33 рр. був результатом економічного терору та є однією з

ланок етнічної війни Росії проти України, спрямованою на винищення української нації. Згідно з його поглядом, всі три голодомори були планомірними з метою знищення українського народу, мови, ментальності, звичаєвості та моралі. [6, с. 20]

Згадана гіпотеза вченого не має належної логічної підтримки. Факти, які він наводить про натуральні штрафи, вилучення авансів, блокади та позасудові розправи, а також замовчування трагедії 1932–1933 років, малоімовірно стосуються всіх голодоморів, а також не враховують жахливих демографічних та духовних наслідків колективізації, розкуркулення та Голодомору. Також не можна порівняти одночасний удар по «душі» і «мозку» нації в 1930-х роках з іншими радянськими репресіями. [34, с. 544]

Один з найжахливіших заходів у історії політики ВКП(б), спрямований проти селянства, особливо українського, полягав у впровадженні системи "чорних дошок" для колгоспів, сіл, районів та навіть окремих осіб.

Термін "чорна дошка" має свою власну історію. Починаючи ще з 1920 року, українські села та навіть цілі регіони, які відмовлялися дотримуватися вимог щодо поставок, ставали об'єктом уваги і каральних заходів, оголошуючись "чорнопрапорними". Їм загрожували каральні загони, звідки брали заручників, а від них не надходили промислові товари.

Поновлення системи "чорних списків" і "чорних дошок" було пов'язане із заготівельною кампанією 1928-1929 років, колективізацією та розкуркуленням. Села, які не досягали встановлених норм, ставали "отстаючими", а передовики в колгоспах потрапляли на "червону дошку". [68]

Вперше термін "чорні дошки" та його трагічний зміст на всесоюзному рівні згадувалися у постанові республіканського компартійного штабу від 18 листопада 1932 року, серед "заходів з посилення хлібозаготівельної діяльності", спрямованих на подолання "куркульського впливу". Зміст репресивних заходів включав:

- негайне припинення всієї торгівлі (державної та кооперативної), вивезення наявного товару;

- припинення торгівлі в колгоспах; припинення кредитування та дотермінове стягнення раніше виданих кредитів і фінансових зобов'язань;
- проведення "чистки" складу колгоспів та низових органів влади від "контрреволюційних елементів".

Офіційним державним законом, який запровадив цей режим, була постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 року "Про боротьбу з впливом куркульства на колгоспи" та інструкція до неї. Вона передбачала "занесення на "чорну дошку" колгоспів, що злісно саботували здачу хліба за державним планом". Право занесення колгоспів на "чорну дошку" отримували обласні виконкоми. [8, с. 327]

При складанні списку для включення на "чорну дошку" не лише оцінювалися темпи виконання планів з хлібозаготівлі, але й політична історія села, включаючи наявність активістів УНР та повстанців, участь у "повстанні Кларка" та відмова від колективізації. Політичний вимір репресивних заходів вимагав, щоб особи, які включалися до цього списку, мали значний вплив у своєму регіоні. Наприклад, для посилення репресій проти колгоспів у вже включеному до "чорної дошки" селі Городище Луганської області, міськком КП(б)У підкреслив, що це найбільше село в районі з найбільшою кількістю "куркулів". Всі заходи та політичні кампанії у цьому селі проводилися з великими труднощами та активним спротивом більшості населення. Це свідчить про те, що невиконання хлібозаготівельних планів було лише приводом для подальших репресій. Український центральний уряд підтримав ці місцеві ініціативи щодо посилення покарань. [46, с. 497] [68]

Для придушення будь-якого опору в цих голодних гетто використовувались органи ДПУ. За даними В. Балицького, з початку хлібозаготівлі до 15 грудня 1932 року за справами "проти СРСР" було затримано 27 тисяч осіб, включаючи 107 голів сільрад, 409 голів колгоспів та 441 бухгалтера. 108 осіб було засуджено до найвищого покарання - страти, ще 100 чекали вироку. У документі ДПУ від 22 листопада 1932 року зазначено, що відповідно до директив Політбюро ЦК КП(б)У органи ДПУ проводили масові

операції з метою "завдання оперативного удару по класовому ворогові". Відомий вітчизняний історик та керівник Асоціації дослідження Голодоморів в Україні, В. Марочко, вказав, що станом на 2013 рік у світі було відзначено близько 18 тисяч публікацій з історії голоду в 1932–1933 роках, які були зафіксовані бібліографами України [38, с. 167]

Необхідно розрізнити дві події: голод 1931-1933 років, що відбувся у першій половині 1932 року в Україні, та Голодомор 1933 року, який призвів до більшої кількості жертв. Голод 1932-1933 років українського населення є наслідком дій чекістів, які цільово використовували голод як засіб масового винищення селян. Голодомор 1933 року є геноцидом українського народу, організованим керівництвом Радянського Союзу з метою придушення українського опору та знищення надій на будівництво незалежної Української Держави. [21]

У кінці 1920-х років Сталін вживав заходів для зміцнення своєї влади і виконання політики форсованої індустріалізації та колективізації з метою побудови комунізму всередині країни та розповсюдження комуністичних ідей у світі. У 1930 році був ухвалений закон про хлібозаготівлі, що зобов'язував колгоспи здавати значну частину зібраного зерна державі. Проте у деяких регіонах селяни виступили проти цього, що призвело до сутичок та крадіжок зерна. Радянська влада реагувала на це з посиленою репресією, зокрема, ухваливши Закон про п'ять колосків (закон № 5) 7 серпня 1932 року.

Закон був також відомий як "Закон 7-8", що вказує на день його прийняття (7 серпня). У популярному радянському фільмі "Місце зустрічі змінити не можна" є епізод, в якому міліція намагається заохотити Лучникова до співпраці зі слідством, обіцяючи зменшити його звинувачення, якщо він надасть корисну інформацію. Вони кажуть, що його дії кваліфікуються як крадіжка державного майна і що він може бути ув'язнений на десять років замість трьох. У відповідь злодій каже, що може "защити Указ №7-8". [22]

Закон передбачав надзвичайно суворе покарання за розкрадання колгоспів і кооперативів. Він заміняв смертну кару з конфіскацією всього майна, а за

більш сприятливих обставин - навіть ув'язнення на строк не менше 10 років з конфіскацією майна.

Українські селяни опинилися у смертельній пастці. Амбітні плани хлібозаготівель (конфіскація зерна) призвели до голодної смерті селян. Якщо вони намагалися втекти і приховати їжу, їм погрожували конфіскацією всієї їстівної їжі (за невиконання плану хлібозаготівель) або розстрілом.

Під час "продрозкладки" у містах було заборонено продавати хліб селянам, їх не брали на роботу на промислові підприємства, їм заборонялося перетинати кордон і переїжджати до Росії. На кордонах з Польщею та Румунією митні загони розстрілювали втікачів. Партійні активісти заповнили українські села, а "буксирні бригади" були послані для обшуків і конфіскації продовольства. Почали поширюватися чорні списки. Так запрацював механізм масового вбивства українських селян штучно спланованим голодом. [56]

Цей указ підписали Михайло Калінін, В'ячеслав Молотов (Скрябін) і Авер Енгіссер. [33]

Закон про "п'ять колосків" фактично позбавляв селян права на власну їжу, що зробило його одним з ключових документів у контексті Голодомору. Цей закон вважався смертельним вироком для мільйонів українців, оскільки він унеможлиблював компенсацію збитків. Умови Голодомору призвели до того, що тих, хто намагався вижити, розглядали як ворогів народу.

"Закон п'яти" часто застосовували буквально до селян, які опинилися на межі голодної смерті. Наприклад, в Одеській області "злодії", які намагалися вижити, помирали від виснаження, не дочекавшись навіть суду.

За даними газети "Правда" 1988 року, протягом п'яти місяців після введення Закону про "п'ять колосків", було засуджено 54 645 осіб, з них 2 110 - до смертної кари. За цим указом карали навіть дітей, які шукали їжу. Закон залишався чинним до 1947 року, коли його замінив Указ Голови Верховної Ради СРСР "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна". [21]

Не менш важливою та гнітючою зброєю СРСР була пропаганда. У 1930-х роках пропаганда охоплювала всі аспекти життя громадян: від сімейних відносин до трудових зв'язків у колективі та ставлення до праці. Вона стала невід'ємною складовою кожного дня для кожної особи і вважалася чимось звичним, буденним і навіть необхідним. Методи комуністичної пропаганди були агресивними і систематично використовувалися для політичного та ідеологічного впливу на населення. Це включало багаторазове повторення, апеляції до авторитету або страху, заклики приєднатися до мас, перехід на особистості та насмішки, демонізацію ворогів, імпозицію. Різні засоби були використані для поширення пропагандистської інформації - преса (газети й журнали), кіно, листівки, радіо, художня література, навіть мультфільми.

[5, с. 610]

В СРСР/УСРР використовували як усну, так і друковану пропаганду. У сільських районах усну пропаганду поширювали через представників партійних та комсомольських організацій, а також через політвідділи МТС, які контролювали хід хлібозаготівельних кампаній. Свідчення вказують на те, що вчителі та учні сільських шкіл брали участь у "розкуркуленні", відвідуючи "розкуркульованих" і декламуючи гасла, співаючи революційні пісні, тим самим створюючи психологічний тиск на тих, хто опирався колективізації. [44, с. 213]

Комуністичний тоталітарний режим приділяв особливу увагу пропаганді хлібозаготівель. Використовувалися кілька гасел одночасно, які супроводжувалися дописами сількорів та статистичним матеріалом про виконання планів з косіння, обмолоту, перевезення зібраного зерна на збірні пункти тощо. Часто гасла, що стосувалися хлібозаготівель, містили декілька повідомлень одночасно, здебільшого вживаючи епітет "ледар" до колгоспників, занесених на "чорну дошку". Це сприяло формуванню думки, що люди голодують через свою погану працю, тому не варто їх шкодувати. Для "мотивації" до прискорення хлібозаготівель використовувалися карикатури та

нагороди, такі як ордени "черепахи", "осла", "рогожаного прапора" і т.д. Іноді сатиричні зображення межували з відвертим знуцанням.

У кожному випуску газети завжди присутні були гасла, які заохочували до активної праці: "Добра робота – гарні наслідки", "Штурмувати завдання останнього року п'ятирічки", "Виконали достроково – висунули зустрічний", "Темпів не знижувати" та інші. Ще одним характерним прийомом була техніка протиставлення успішних і негативних прикладів, яка використовувалася навіть у гаслах-привітаннях. Прикладом є гасло: "Привітання передовим бійцям соціалістичної п'ятирічки у День ударника!" поєднувалося з гаслом-спонуканням "Нещадно борючись проти контрреволюційного троцькізму, проти всіх проявів правого і лівого опортунізму, гнилого лібералізму, під проводом партії виконаємо п'ятирічку за 4 роки!". Цим створювався зв'язок між ударництвом і успішним виконанням завдання партії – п'ятирічка за 4 роки, пропонувався правильний шлях досягнення мети через боротьбу і виголошувалося попередження не ставати на хибний шлях. Такі рубрики як "З фронту колективізації" та "З фронту боротьби за хліб" відображали агресивний мілітаристський стиль комуністичної пропаганди.

Повідомлення про занесення на "чорні дошки" сіл, колгоспів та окремих колгоспників за невиконання планів хлібозаготівлі створювали сильний психологічний тиск. Газети використовувалися не лише як засіб пропаганди, але й як частина механізму репресій, оскільки редакції місцевих видань брали участь у процесі занесення на "чорну дошку" за невиконання хлібозаготівельних та інших сільськогосподарських кампаній. Режим відверто та цинічно використовував пресу з метою пропаганди, представляючи її діяльність як ключову у побудові нового порядку та настанові комуністичної ідеології.

Комуністичні ідеологи активно використовували загострення соціальних суперечностей, зокрема заохочували протиставлення інтересів різних соціальних груп, виділяли групи незаможних та сприяли негативному ставленню до селян-власників. Серед способів впливу були залякування,

цькування, використання негативних етикеток і кліше (наприклад, "куркуль", "підкуркульник", "затуркана", "хлібний спекулянт", "непман", "петлюрівець", "темна" тощо), що призвело до загальної дегуманізації відносин у суспільстві. Основною особливістю комуністичного режиму був повний контроль держави над громадянами. Дослідження архівних джерел та наукової літератури підтверджує, що об'єктами впливу стали всі категорії населення. [3, с. 49-71]

Підрозділ 1.2: Суспільний контекст

У січні 1930 року в Україні розпочалася широкомасштабна колективізація, що супроводжувалася тоталітарним комуністичним режимом, масовими репресіями та депортацією заможних українських селян тощо. Одночасно з цим почалися кількарічні хлібозаготівлі, які викликали загальний опір українців. Оскільки більшість населення становили селяни, саме вони склали основу протесту. Цей опір не був організованим, але мав яскраво виражений антиокупаційний, антикомуністичний та антиколгоспний характер. Опір посилювався зі збільшенням темпів колективізації, які в лютому 1930 року подвоїлися порівняно з січнем. На цей момент колективізація орних земель досягла 68,5% по всій Україні. Зокрема, на Правобережжі ця частка сягнула 74%, а в зерносовищах - 77%. [24, с. 150]

На початку 1930-х років примусова колективізація стала очевидною неспроможністю українських селян працювати в колгоспах. Постійні виступи в селах та станицях, різке падіння врожайності свідчили про те, що більшість населення України та Кубані відчуває сильний опір спробам створити колгоспну систему. Хоча партійне керівництво тимчасово відступило від суцільної колективізації, восени 1930 року почався наступ на селянина-власника, що призвело до жахливих наслідків. У вересні 1930 року на одноосібників наклали надзвичайно високі зернові податки. Внаслідок цього

колгоспи стали ідеальним інструментом для вилучення зерна. Українські селяни майже повністю втратили особисту власність, оскільки усі харчі та збіжжя були тісно контрольовані колгоспними керівниками. Сталінський уряд отримав можливість збільшити вивезення хліба за кордон із десятками разів, отримуючи величезні кошти. У той час, коли фермери Канади знищували своє збіжжя, щоб уникнути падіння цін у США та Європі, де постачався відібраний хліб, українці голодували. Люди, що працювали в колгоспах, стали безправними рабами, піддаючись експлуатації та пригніченню, що набагато перевершило часи кріпацтва. [3, с. 117-1135]

З січня по лютий 1930 року політична та соціальна напруженість в Україні становила серйозну загрозу для комуністичного окупаційного режиму. Часті антиколгоспні виступи розпочалися з індивідуальних дій, таких як відмова вступати до колгоспів або вирізання худоби, в тому числі молочних корів і робочої худоби, щоб уникнути усуспільнення. Поширеним був також вандалізм, спрямований на знищення колгоспної техніки та майна. [48, с. 165]

Важливою формою масового спротиву були так звані "волинки", під час яких селяни протестували проти колективізації майна перед партійними чиновниками. Жінки також були активними, вимагаючи знесення усуспільненої власності, побиття місцевих керівників та активної участі у вилученні худоби з колгоспів.

До початку операції "розкуркулення" влада сконцентрувала в Україні значні сили на підтримку окупаційного режиму. Вони включали понад 4 000 солдатів з підрозділів радянського ОДПУ, спеціально відряджених з території Радянського Союзу, 2 296 чекістів, мобілізованих з резервів УРСР, а також 2 996 членів Комуністичної партії, 8 328 членів ВЛКСМ і 4 019 співробітників міліції, у загальній сумі 24 000 осіб були залучені. Усім їм було видано зброю.

Варто зазначити, що українці були майже повністю роззброєні у 1920-х роках. Окрім опору колективізації, закриття церков, які відігравали важливу роль в об'єднанні українських сел, було частою причиною заворушень: з середини лютого до березня 1930 року спорадичні виступи "волинян"

переросли у масштабні заворушення в Бердичеві, Старовільську, Шепетівці, Одеських, Сумських, Дніпровських та Харківських округах, охопивши загалом 18 повітів та 110 районів. Дійсно, різні форми опору мали місце по всій Україні в цей період. На Шепетівщині він тривав з 20 по 27 лютого 1930 року і охопив 13 районів. Для придушення цих протестів до Шепетівки прибув голова ГПУ УСРР В. Барюцький з підрозділами ГПУ. [49, с. 98]

У березні 1930 року повстання розповсюдилося на Могилів-Подільський, Вінницький та Тульчинський округи, охопивши п'ять прикордонних районів Одеської області. В. Балицький, звертаючись до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, заступника голови ОДПУ УСРР Г. Ягоди 16 березня 1930 року, у своєму повідомленні начальнику секретно-оперативного відділу Ю. Євдокимову зазначив, що “вчора прибув до Тульчинського району. Вся округа охоплена хаосом і повстанням. З 17 районів округу вражені 15. На сьогоднішній день 153 села зазнали збурень. Радянська влада повністю вигнана з 50 сіл. У кількох селах відбуваються збройні виступи. Окопи, вириті навколо сіл, зайняті озброєними людьми, і нікого не пускають в село. У деяких селах люди співають "Ще не вмерла Україна" і закликають "Геть радянський режим! Хай живе незалежна Україна!". Весь район було поділено на оперативні зони, в кожній з яких були розташовані озброєні комуністичні загони та військова кавалерія ГПУ. Було віддано наказ про рішуче придушення протестів”. [69, с. 127] [71, р. 549-550]

В. Балицький керував "театром воєнних дій" для боротьби з антирадянськими виступами та активно пересувався територією Правобережної України для придушення повстання. Водночас він координував дії підрозділів ДПУ УСРР, озброєної міліції та активістів щодо придушення активних осередків українського опору на Лівобережжі, а також у східних і південних районах республіки. У зв'язку із загостренням ситуації Сталін відрядив до УСРР одного зі своїх близьких соратників - Г. Орджонікідзе, заступника голови РНК СРСР і наркома робітничо-селянської інспекції СРСР. Його завданням було оцінити подальший хід колективізації та здатність радянського

керівництва республіканської партії ліквідувати колективний опір українського народу; наприкінці березня 1930 року він відправив доповідь про те, що “у трьох районах Турчинському, Шепетівському та Могилівському відбулося повномасштабне повстання селянства. Повстання було придушене збройними силами із застосуванням кулеметів, а подекуди й артилерії: 100 осіб було розстріляно і сотні поранено. Подібні повстання відбулися і в інших районах (Вінницькому, Харківському, Коростенському, Криворізькому та Мелітопольському)”. [61, с.5]

З 4 по 6 квітня 1930 року найбільше антиколгоспне селянське повстання відбулося в Павлоградському районі на Дніпропетровщині. Сферою його впливу стали три райони: Близнюківський, Петропавлівський та Павлоградський. Учасники повстання висловлювали свої вимоги під гаслами: "Геть комуністичну партію і радянську владу! "За православну віру!", "Геть комуністів!", "Геть комуністичну партію і радянську владу!". "Геть комуністів!", "Геть комуністів!", "Ми - хлібороби!". "Ми виробляємо хліб, а у нас хочуть забрати його".

Павлоградське повстання було придушене спільними зусиллями об'єднаних підрозділів міліції та ГПУ, включаючи спеціальну групу співробітників ГПУ з Дніпропетровська та чекістську групу з Ізюма. До них приєдналися озброєні загони радянських партійних активістів з районів, охоплених повстанням. Сили українських повстанців і каральних органів були вкрай незбалансовані. Повстанці були озброєні примітивною зброєю - сокирами, палицями та сільськогосподарськими знаряддями, лише деякі мали мисливські рушниці та дробовики. Понад 350 осіб, які брали участь у повстанні, були заарештовані; згідно з вироком надзвичайної сесії Дніпровського суду, яка засідала 7-19 травня 1930 року, 27 осіб, які брали участь, були розстріляні, інші були засуджені до позбавлення волі на строк від трьох до десяти років. Найстаршому із страчених було 54 роки, а наймолодшому - 21 рік. [43, с. 264-274]

Павлоградське повстання - одне з найвідоміших з 4098 масових повстань проти окупаційного комуністичного режиму в Україні в 1930 році; за даними ГПУ, в ньому взяли участь 956 587 осіб. [9, с. 92]

На кінець лютого 1931 року відновилися «волинки», жіночі бунти та вбивства членів партії. Співробітники ГПУ, міліція та сільські активісти знову почали арештовувати повстанців. Частина з них негайно депортували до Сибіру та на Північні території, а активних учасників судили на виїзних трійках. Однак ці репресії не зупинили спалах збройних виступів українських селян. Серед них - масове повстання під проводом колишнього офіцера армії УНР у районі Соловківців на Поділлі на початку травня 1931 року. Після придушення бунту учасники відступили до тодішнього польського кордону вздовж річки Звурти, де прорвалися через бої. [60]

Приблизно в той же час (травень-червень 1931 року) на Чернігівщині спалахнуло повстання під проводом колишнього червоноармійця Рябченка. У цьому бунті брало участь понад 300 осіб, але лише 100 були озброєні. Повстання відбувалося в Холодноярському, Менському, Липкінському, Сновському та Сосницькому районах. Після придушення Холодноярського повстання невеликі групи селян продовжували діяти на Чернігівщині протягом усього 1933 року, нападаючи на колгоспи та місцевих активістів. [1, с. 356]

Державна та партійна влада чинила абсолютне свавілля, залишаючи українцям обмежений вибір: по-перше, можливим було лише одноосібне господарство, але це означало професійний надмірний податок і постійну загрозу конфіскації майна. По-друге, можна було брати участь у колективному господарюванні, але це передбачало важку працю і мізерну зарплату, яка не задовольняла навіть базові потреби селянських родин. По-третє, люди обирали різні форми спротиву. Від пасивних, які обходили радянські норми щодо колективного господарювання, до активних, таких як збройне повстання. Масовий опір зміцнив переконання Сталіна та його оточення в тому, що більшість українського народу вороже ставиться до радянського режиму. Страх перед українським національно-визвольним рухом змушував керівництво

тоталітарної держави використовувати всі засоби для придушення українського духу.

Українські селяни використовували особливий метод опору хлібозаготівлям: ховали зерно в неперевіреній полові та неякісно обмолоченій соломі. Працюючи біля молотарки, вони робили це добровільно або за таємною домовленістю з керівництвом колгоспу. Пізніше, взимку або навесні, вони повторно обмолочували соломку, тим самим відкладаючи сплату надмірного хлібозаготівельного податку і зберігаючи її для власного споживання. В офіційних документах партійних та місцевих керівників це явище називалося "розбазарюванням хліба". Цікавим прикладом є протест проти хлібозаготівельної політики вчителів Тарасевича та Свіргуна з села Шамраївка Решетилівського району Харківської області. Вони відкрито висловлювали свою думку про помилковість цієї політики та її вплив на селянство. Їхні виступи підтвердили, що навіть деякі представники сільської інтелігенції, які отримали освіту за радянських часів і мали б підтримувати принципи радянського комунізму на селі, були проти колективізації. Вчителі визнавали, що колективізація загрожувала традиційному сільському господарству і засобам для існування українського народу. [3, с. 117-135]

Паралельно з "хлібними бунтами" зростала хвиля протестів з вимогою повернути приватну худобу - останню надію селян на виживання: у квітні-травні 1932 року ГПУ УСРР отримало численні повідомлення про "колгоспні волинки селян за повернення їхньої худоби". У деяких селах колгоспники, розчаровані неможливістю повернути свою худобу після безуспішних звернень до колгоспів та сільрад, почали виводити свою худобу нишком. Таких селян виганяли та позбавляли трудової винагороди, штрафували і навіть заарештовували. Щоб уникнути примусового повернення худоби до колгоспів, як і зазначалося раніше, деякі селяни почали її забивати. Йосип Сталін наказав придушити селянські протести. Наприклад, 16 квітня 1932 року в телеграмі Станіславу Косіору, генеральному секретарю ЦК КП(б)У, він висловив своє занепокоєння зауваживши, що "у деяких районах УСРР складається враження,

що радянська влада перестала існувати. Чи так це насправді? Невже ситуація в сільській місцевості України така погана, де знаходиться ГПУ і що воно робить?». [41, с. 64]

У доповідній записці до ЦК КП(б)У заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 13 липня 1932 року зазначається, що антиколгоспний рух продовжує розширюватися. Він пише: "Обласне ДПУ повідомляє про збільшення вимог колгоспників про виключення з колгоспів. Найбільше вимог надходить з Вінницької, Харківської та Київської областей. У деяких регіонах поширюються чутки про "новий неп" - земля і майно, передані колгоспам, будуть повернуті куркулям, а тим, хто вийшов з колгоспів до 1 липня 1932 року, будуть надані земельні наділи на 25 років. Ті, хто залишився, були зобов'язані працювати в колгоспах, які мали стати радгоспами. Уряд також вирішив зібрати недозріле жито на полях колгоспів та вжити інших заходів. На ринку також поширюються негативні чутки". [17, с. 205-207]

Нереальні хлібозаготівлі з урожаю 1932 року в поєднанні з адміністративним тиском, посиленням репресій з боку каральних органів та бригад сільських активістів викликали відчай і ненависть до комуністичного тоталітарного режиму в українському селі. Особлива ненависть була спрямована на уповноважених із хлібозаготівель, яких вважали безпосередніми винуватцями нездійснених схем хлібозаготівель, обшуків, конфіскації зерна та інших продуктів і масового голоду. Наприклад, від уповноважених часто лунали попередження: "Якщо будете забирати наш хліб, не дивуйтеся, якщо отримаєте відповідь" або "Зачекайте, ми негайно розберемося з тим, що ви робите". Такі погрози навіть виконувалися. [3, с. 117-135]

Боротьба з масовими селянськими осередками, які комуністичний режим розцінював як терористичний акт, була досить поширеним методом опору. Згідно зі статистичними даними про боротьбу органів ДПУ УСРР із "сільським тероризмом", з січня по жовтень 1932 року та після 8 грудня 1932 року органами ДПУ було порушено 425 кримінальних справ. За підозрою у терористичних злочинах було заарештовано 1160 осіб. Більшість (69,0%)

заарештованих за звинуваченням у сільському тероризмі були соціально близькими до населення (робітники, колгоспники, бідняки і середняки), "священнослужителі" становили 23,2%", - свідчать документи. Найбільша кількість соціально близьких груп, затриманих за звинуваченнями в тероризмі, була в юрисдикції ГПУ Молдавії (93,6%), Харкова (73,7%), Дніпра (72,5%) і Києва (68,3%)". Органи державної безпеки ретельно аналізували всі форми опору українських селян хлібозаготівлям. В оперативному зведенні від 5 грудня 1932 року голова ДПУ УСРР С. Реденс звітував про "хід роботи над сільською контрреволюцією" в листопаді 1932 року. [13, с. 185-190]

Частина українців відстоювала своє право на життя легальними способами, зокрема, надсилаючи скарги та делегації до центральних установ. На адресу голови ВУЦВК Г. Петровського з усіх куточків України надходили тисячі листів зі скаргами на насильство з боку районних комісарів, дії сільських активістів, які відбирали майно та продовольство, масові арешти та інші надмірно жорстокі дії режиму. Багато голодуючих намагалися зустрітися з керівником УРСР, щоб розповісти про свою долю, але були розчаровані байдужістю влади. Події зими та весни 1931-1932 рр. чітко показують, що режим не забезпечував достатньої кількості хліба для оплати праці: за даними С. Косіора, у 1931 р. 48% українських селянських господарств не отримали нічого за трудові, а наступного року ця цифра зросла для Дніпровської області - 94,8%. Це змусило колгоспників "розвантажувати" трудові, зрізуючи колосся. Тих, хто це робив, часто називали "цирульниками" або "стригальниками" і переслідували за "розкрадання державного або колгоспного майна". Люди, які боялися втратити хліб, ховали зерно в різних місцях, включаючи могили, труни, ями і вбиральні. У багатьох випадках зерно поміщали в скляні банки, ховали в дитячі іграшки, розкидали на горищах або прикривали соломкою. [19, с. 114]

Також були поширені групові стратегії приховування зерна. Українці об'єднувалися в групи з чотирьох або п'яти сімей, де одна сім'я погоджувалася здати хліб державі від свого імені, а інші зберігали зерно в межах групи. Це дозволяло групі виконати план здачі хліба, уникаючи прямого втручання в

справи кожної родини. Заходами уряду проти опору цієї групи були обшуки та конфіскація зерна у господарствах, які вже виконали свої плани з хлібоздачі. Ці дійства були спрямовані на те, щоб запобігти подальшому поширенню такої практики і змусити фермерів здати зерно державі за будь-яких обставин. [3, с. 117-135]

22 січня 1933 року Центральний комітет ВКП(б) і Рада народних комісарів СРСР видали директиву, яка закликала українців негайно припинити виїзди за межі Української РСР у пошуках їжі. Директива також забороняла в'їзд в Україну. Те саме стосувалося і переселення на Північний Кавказ, де проживали українці. Наступного року, 23 січня 1933 року, Політбюро ЦК КП(б)У затвердило спільну постанову ЦК КП(б)У та РНК УСРР про заборону вільного пересування українців та їхнього виїзду з України. Порушників цієї постанови заарештовували, а хліб та інші продукти конфісковували. Україна і Північний Кавказ були перетворені на гетто, і один з можливих способів уникнути голодної смерті був відрізаний. Незважаючи на ці обмеження, голод не припинився, і в доповіді Центральному Комітету Всесоюзної Комуністичної партії Радянського Союзу від 15 березня 1933 року генеральний секретар КП(б)У Станіслав Косіор визнав, що "незважаючи на всі перешкоди, втеча з села стала виразною". [17, с. 443]

У період Голодомору українці не лише стали жертвами комуністичного режиму, але й активно протистояли політиці Кремля. Способи саботування залежали від конкретних обставин, місцевих умов, настроїв населення, традицій повстанського опору, дій уповноважених осіб, сільської адміністрації та активістів. Серед форм пасивного опору були відмова від виконання планів збирання хліба, приховування зерна, вихід з колгоспів, втеча до міст, неякісний обмолот, розповсюдження антирадянських чуток, подання скарг, намагання зіпсувати реманент, вирізання худоби, розповсюдження есхатологічних настроїв тощо.

Коли дії партійно-радянського апарату ставали терористичними, українці переходили до активного опору: антирадянської агітації, фізичного усунення

уповноважених осіб та активістів, жіночих протестів, збройних виступів, закликів до відновлення Української Народної Республіки тощо. Всі ці форми опору Сталін порівнював із подіями Української революції 1917–1921 років, існуванням Української Народної Республіки та бажанням українців жити у самостійній незалежній державі, де приватна власність на засоби виробництва і землю були основою економічного розвитку. Тому кремлівський лідер маркував їхній опір як "петлюрівський", "буржуазно-націоналістичний". З урахуванням постійного прояву прагнень українців до державності, Йосип Сталін та його прибічники за допомогою Голодомору-геноциду завдали нищівного удару, щоб підірвати визвольний потенціал української нації та перешкодити відновленню української держави. [3, с. 117-135]

О. Веселова, членкиня Академії адміністративних наук та редакторка двотомної "Історії України", порівнюючи зміст офіційних документів та звітів про Голодомор, встановила, що сліди директив влади (фактично, лише за 1932-1933 роки, включаючи лише висловлювання з щоденника Лазаря Кагановича та окремі заяви партійних і радянських високопосадовців про поїздки в Україну та на Кубань) можна реконструювати на основі даних усної історії, навіть якщо один чи кілька респондентів цього не робили. У деяких випадках (наприклад, звітні записки та окремі заяви вищих партійних і радянських чиновників) можна відновити на основі даних усної історії, отриманих від кількох респондентів, навіть якщо один з них не вижив. [11, с. 279]

Наприклад, стосовно організації Голодомору на Кубані існують свідчення, що після прибуття Леоніда Кагановича до станиці Полтавської сільради та партійний комітет було негайно розпущено, станицю включено до "чорного списку" і було створено "Комсод" (комітет допомоги - аналог буксирних бригад в Україні). [54, с. 165]

Про це говорить і інший дослідник, отець Юрій Митик (редактор 10-томної серії усної історії). Отець Юрій Митик також зазначає, що свідчення "дозволяють встановити майже однакову загальну картину цих подій і чітко показують, що ця подія була запрограмована зверху". [40, с. 16]

Дії влади перед Голодомором (кінець 1920-х - осінь 1932 року): створення колгоспів; формування комітетів; колективізація та "розкуркулення" (депортація); участь сімей в колгоспах; конфіскація майна, інвентарю та худоби/птиці, набутих за часів НЕПу; опір діям влади. Такі дані могли надати респонденти, які на той час були щонайменше підлітками. Варто зазначити, що більшість розглядали колективізацію та репресії того часу окремо від жахіття Голодомору (кінець 1932 року), а І. Віницька, засновниця архіву УКДЦ, аналізуючи зібрані в архіві свідчення про голод, виявила, що свідки не змогли пов'язати Голодомор з 1929 роком, який припав на 1932 рік. Вона також звернула увагу на те, що вони не пов'язують його з колективізацією, яка почалася ще в 1929 році. Натомість акцентують на спланованому характері голоду та його штучному характері. [12, с. 163-164]

Це підтверджує думку С. Кручецького про перехід від тотального голоду в СРСР до цілеспрямованого голодомору в УСРР наприкінці 1932 року.

Висновки до I розділу:

Голодомор 1932-1933 років в радянській Україні виник внаслідок цілеспрямованої репресивної політики сталінського тоталітарного режиму, метою якої було підкорення і знищення українського селянства як носія національної самобутності. Жорстокі економічні заходи - насильницька колективізація, конфіскація врожаю, непомірні податки та трудові повинності - створили умови для штучного викликання масового голоду серед сільського населення України. Політичні репресії супроводжувалися безпрецедентним за своєю жорстокістю терором і насильством проти тих, хто виступав проти колективізації та порушення їхніх прав. Сталінський режим встановлював блокади навколо українських сіл, обмежував свободу пересування селян, приховував правду про катастрофічні масштаби трагедії від світової спільноти.

Така політика геноциду мала на меті остаточне підкорення і винищення традиційного українського селянства - оплоту національної ідеї.

Попри жорстокий терор, українське суспільство чинило рішучий опір геноцидним діям радянської влади. Спалахували селянські повстання і протести проти колективізації, конфіскації продовольства. Інтелігенція, політичні та культурні організації виступали на захист прав українців, їхньої самобутності, історії та свободи. Навіть в умовах масових репресій частина населення зберігала вірність національній ідентичності, демонструючи незламний дух нації. Політичний і суспільний контекст Голодомору визначався прагненням сталінського режиму будь-що зламати опір українського народу, позбавити його національної свідомості та культурної спадщини. Створення умов для масового голодування мільйонів селян стало проявом найжорстокішого геноциду ХХ століття, скоєного комуністичною владою. Проти комуністичної влади виступали всі, від старого до малого. Навіть ті хто на думку радянської влади повинен був поклонятися та підтримувати політику СРСР виходив на повстання та захищав свою націю. Ніщивна агресія зі сторони окупантів вдавалася до смішного, використовуючи зброю проти беззбройного народу.

Разом з тим, опір і боротьба українців за право на виживання, збереження своєї історії та ідентичності в нелюдських умовах Голодомору продемонстрували непоборимість їхнього прагнення до свободи.

Розділ II: Наслідки українського Голодомору 1932-1933 років

Підрозділ 2.1: Соціальні наслідки

У 1920-1930-х роках Україна стала об'єктом систематичної політики комуністичного тоталітарного режиму, спрямованої на асиміляцію та русифікацію українського народу, заперечення та знищення української традиційної культури. Запровадження колективізації докорінно змінило умови життя українців та зруйнувало соціально-економічну основу українського селянського суспільства. Голодомор-геноцид 1932-1933 років жорстоко зруйнував традиційний уклад життя українського народу і на десятиліття зупинив розвиток української культури. У цей період були серйозно підірвані базові основи духовної сфери українського народу, що призвело до зникнення багатьох унікальних явищ традиційної української культури в побуті, обрядовості та духовності.

Голодомор не обмежувався лише адміністративними межами сіл і районів семи областей УСРР за тодішнім адміністративно-територіальним устроєм. Він також охопив території в СРСР поза межами України, які були українськими етнічними землями або місцями компактного проживання українців. Голодомор був свідомим злочином геноциду, вчинений комуністичним тоталітарним режимом, який включав штучний голод, депортації та розстріли українців. Високі рівні смертності, особливо серед дітей до 4 років, були супроводжені морально-психологічними розладами, такими як трупоїдство, випадки людоїдства та вживання тварин. Людоїдство під час Голодомору свідчить про найвищий рівень руйнування психіки людей.

Характеристиками території, що постраждала від Голодомору, були присутність осіб із ознаками виснаження та хворобами, такими як опухлість, епідемії тифу та кишково-шлункові отруєння, а також зростання їхньої інтенсивності щомісяця у селах і містах. Ця територія сформувалася тоді, коли соціально-фізіологічні показники недоїдання й голодування переросли у масові прояви морально-психологічних і патологічних порушень у поведінці людей,

припинення офіційного реєстрування смертей відповідними органами тощо. Демографічні наслідки свідчили про масову смертність та розлад у динаміці природного зростання населення. [38, с. 11]

Колективізація призвела до ліквідації соціально-побутових та економічних основ українського способу життя, спричинила формування підневільного класу в суспільстві – нових кріпаків. Це проявлялося у відсутності паспортів, соціальній ізоляції, внутрішньому контролю в колгоспах, втраті фактичного права на землю, включаючи присадибні ділянки, а також у недостойній системі оплати праці за трудовими днями. [3, с. 71-83]

Дослідниця етнографічних аспектів Голодомору О. Стасюк розкриває численні деформації у повсякденному житті та традиційній культурі українського народу, спричинені репресивною геноцидною політикою комуністичного режиму. Серед них - атрофія традиційної поведінки українців, широке розповсюдження доносів, хабарництва та націоналізації один одного. Наприклад, вчителі вимагали від учнів інформацію про те, де їхні батьки сховали їжу, і отримували за це винагороду. Дітей використовували для захисту конфіскованого зерна і часто змушували битися з власними батьками. Голодних людей змушували здійснювати дрібні крадіжки в колгоспах, знаючи, що вони будуть покарані суворо, аж до смертної кари. [57, с. 223]

Поступово крадіжки стали сприйматися як ціна неоплачуваної праці через жахливі умови: навіть у страшні роки Голодомору 1933 року, коли зійшов новий врожай, ослаблені голодом люди виходили на поля. Колгоспна охорона мало що робила, щоб зупинити крадіжки їжі голодуючими. Вони не були покарані за самосуд над жертвами голоду, які нападали на крадіїв. Фізичне і моральне насильство над заарештованими було санкціоноване системою державних репресивних і каральних органів. Головним критерієм придатності до роботи в цих органах і партійно-державних організаціях була готовність виконувати накази згори. Хоча багато активістів походили з середнього та нижчого прошарків суспільства, будь-яка форма жорстокості щодо "класових ворогів" була дозволена. [3, с.71-83]

Період з кінця 1920-х до початку 1930-х років мав негативний вплив на традиційну українську родину. Тоталітарний окупаційний режим підірвав авторитет батька - одного з визначальних елементів традиційного українського суспільства. Батьки втратили здатність захищати свої сім'ї від свавілля державних інституцій. Позбавлені власності, батьки більше не несли ні юридичної, ні фінансової відповідальності за своїх дітей. Традиційні складові права, такі як спадкування, материнська частка та придане, втратили свою чинність. Порущувалися норми поваги до старших у сім'ї та суспільстві загалом. Змінилася також роль жінки як керівниці домашнього господарства, виховательки дітей і домогосподарки. Марксистсько-ленінська ідеологія розглядала жінок насамперед як велику робочу силу, "одиницю пролетаріату" і зводила їхню роль до утилітарної функції. Інтенсивне використання жіночої праці в колгоспах призвело до погіршення якості догляду за дітьми, і діти часто залишалися самі з ранку до ночі. Медіа закликали жінок не залишатися "домашніми рабнями" і просували новий образ жінки-активістки, готової відмовитися від традиційних обов'язків і творити новий спосіб життя. Жіночі журнали активно використовували образ жінки, готової до самопожертви заради побудови комунізму. [3, с.71-83]

Антирелігійна політика комуністичного тоталітарного режиму спричинила непоправну деформацію духовності українського народу та зруйнувала багато моральних норм. Релігійні обряди і традиції активно придушувалися, а церкви зазнавали переслідувань і репресій.

Організатори та виконавці Голодомору знехтували обрядом поховання, коли живі супроводжують душу померлого й допомагають їй перейти у світ предків. Це свідчить про знецінення комуністичним режимом людського життя й зміну ставлення до померлих. Незважаючи на це, люди до останнього намагалися поховати своїх рідних, іноді навіть у своїх хатах. У селах, коли більшість мешканців не могла пересуватися, сільрада виділяла збирачів трупів, які перевозили їх до масових могил на кладовищах або навіть на сільських пустирях, лісових урочищах тощо. У містах бездомних померлих українців

також вивозили з вулиць на окраїну. Часто їм не влаштовували поховальних ям, а просто викидали у яри, навіть не засипаючи землею. Ці обставини ускладнюють встановлення більшості місць поховання жертв Голодомору в наш час. [3, с. 167-177]

Крім того, колективізація та Голодомор призвели до зникнення багатьох народних ремесел і промислів, які були важливою частиною життя українців. Це стало результатом агресивного ставлення комуністичного режиму до самодіяльності та приватної комерції. Внаслідок цих політичних дій були втрачені багатовікові економічні традиції, а культурна спадщина перестала існувати.

Голодомор знищив аграрну культуру, порушив традиційні способи виробництва та знищив господарів. Голодомор вселив страх у населення, що вплинуло на зміни в соціальній структурі та підірвало основи загальної культури українського народу. Розуміння цього факту було ключовим для інтеграції суспільства навколо інтересів усіх українців з метою захисту прав і свобод особистості.

Голодомор-геноцид негативно вплинув на морально-психологічний стан українського суспільства. Цинізм і подвійні стандарти комуністичної влади стали прийнятними для частини населення, щоб вижити. Люди були налякані, підозрілі один до одного і бачили в кожному потенційного інформатора. Наприклад, селяни, які мололи зерно на кам'яних млинах, відправляли своїх дітей на чергування, щоб ті повідомляли про кожного незнайомця, який з'являвся. Також, якщо вони тримали худобу або домашніх тварин, то намагалися таємно зарізати їх і приховати для власного споживання, але зазіхання донощиків змушували їх погрожувати сусідам. Наприклад, у селі В'юнище Житомирської області один із донощиків переконав свого сусіда зарізати теля, поділити його навпіл і пообіцяв зберегти це в таємниці. Однак, отримавши свою частину м'яса, інформатор одразу ж доніс на сусіда органам влади. [57, с. 71]

До колективізації крадіжки в українському селі були вкрай рідкісним явищем. Це підтверджують численні свідчення очевидців Голодомору. За їхніми словами, навіть під час масового голоду селяни не замикали свої будинки чи "хати". Українці були змушені вдаватися до жебрацтва, щоб вижити. Ті, хто пережив Голодомор дітьми, кажуть, що боялися красти, соромилися просити і докладали марних зусиль.[57, с. 74]

Під час геноциду з'явилася страва, абсолютно неприродна для традиційної української кухні, і її їли, але їжею це назвати не можна. Люди, які жили в цей період, розповідають, що на їхніх столах була їжа з трьох основних джерел дикорослі рослини та частини рослин: трави, коріння, кора та листя дерев. Люди мусили покладатися на природні джерела, щоб знайти їжу. Відходи харчового виробництва та садівництва: зерно, фрукти, овочі та інші відходи, які зазвичай не вживаються в їжу. М'ясо різних тварин, включаючи домашню худобу, диких тварин і навіть мертвих тварин і людей: це був останній ресурс, до якого вдавалися люди, коли були в стані відчайдушного голоду. За свідченнями, ці страви були практично негідні для їжі, але люди були змушені їсти їх, щоб вижити і не померти з голоду. Ці страви називали "їдло", оскільки вони не відповідали традиційній системі харчування того часу. [30, с. 243-246] [45, с. 119-135] [51, с. 79]

Люди, які пережили Голодомор, відчайдушно намагалися виготовити їжу з доступних ресурсів. Вони подрібнювали соломку на дрібні шматочки і змішували її з пшоном та гречаним лушпинням. З цієї суміші робили "хліб" або коржі, відомі як "матрьошки". Однак ця їжа часто викликала серйозні проблеми зі шлунком та отруєння. Люди також використовували різні бур'яни і рослини для приготування таких страв, як "млинці" і "гарячі коржі", які мали поганий смак і вимагали великої кількості води для споживання. Наприклад, з квітів акації робили "липлянки", а з гнилої картоплі - "фретушки". В інших випадках для приготування "млинців" товкли качани кукурудзи, але ця страва погано перетравлювалася. [36, с. 24]

У деяких регіонах люди зверталися до неочевидних джерел їжі, щоб вижити. Вони готували слимаків, вживали юшку та використовували хрящове м'ясо, яке перемішували з листям. Це було не лише способом забезпечення себе їжею, але й запобігало набряканню тіла та допомагало людям вижити в умовах Голодомору. [42]

У 1933 році слова "висівки", "жом", "дерть", "макуха", "спориш" були не лише поняттями, що описували відходи, але й давали надію на виживання. Разом із такими дивними стравами, як ховраки, горобенята, слимаки та ставкові черепашки (сайки), вони стали частою "їжею" для тих, хто страждав від Голодомору. Страшний голод змусив українців порушувати заборону на споживання мертвих тварин, які померли від недоїдання або інфекційних хвороб. Найбільше постраждали новонароджені, оскільки їхні матері не мали молока для годування. Голодуючі навіть ловили лелек, яких зазвичай в Україні оберігали, вважаючи, що їхнє споживання може бути прирівняне до людодїства. Наприкінці страшного періоду голоду деякі люди втратили розум від голоду, інші стали жертвами психічних розладів, серед яких найжахливішими були труподїство і людодїство.

Поширення інформації про трагічні наслідки Голодомору є надзвичайно важливим для сучасного суспільства. Організатори низки акцій, проведених у різних країнах світу, мають саме таку мету. Вперше таку акцію провели в Тель-Авіві восени 2017 року, а в травні 2018 року аналогічна акція відбулася в Брюсселі. [58]

Крім того, свідчення дорослих, записані під час Голодомору, також включали показники "цивільної" смертності. Основою для таких оцінок слугувала статистика смертності серед селян під час Другої світової війни, коли кількість смертей від голоду часто перевищувала втрати на фронті під час війни. Через наративи людських долей в контексті ескалації конфлікту між державою та селянством, робиться спроба оцінити те, що відбулося, та пояснити, хто в цьому винен.

"Картина" подій надзвичайно яскрава, вибита в пам'яті тих, хто вижив, і зафіксована у формі усних історій, включаючи щоденники, вірші та інші особисті матеріали. Їхня цінність зростає з часом, по мірі того, як покоління свідків поступово зникають.

Незалежно від віку чи статусу респондентів, спільною рисою наративів є атмосфера страху, мародерства, примусової колективізації селян, голоду та страждань сімей. Однак, як зазначалося раніше, кількість інформації, що міститься у свідченнях, прямо пропорційна віку респондента. Дорослі та підлітки були залучені до широкого кола діяльності, яка не обмежувалася їхніми власними сім'ями, на відміну від дітей, які були обмежені своїми садами та вулицями. Старші респонденти могли розуміти, контекстуалізувати та порівнювати події; якщо свідками у 1932-1933 роках були вчителі або державні службовці, такі свідчення можуть включати аналіз та оцінку того, що сталося.

Щодо специфіки змісту свідчень, варто зазначити, що вони переважно були записані від дітей та осіб, які пережили Голодомор у підлітковому чи дорослому віці, але не мали змоги заглибитися в деталі, а події, прізвища, точні місця та дати були представлені нечітко. У свідченнях дітей того часу практично відсутній аналіз. Натомість, вони ефективно фіксують смерті родичів та сусідів, випадки канібалізму, знущання з боку активістів та насильство над членами сім'ї - тобто все, що пов'язано з родиною та близькими сусідами.

Діти також на все життя закарбовують у пам'яті смаки, запахи та кольори періоду Голодомору. Багато дітей часів Голодомору не переносять запаху акації, яку вони їли, щоб вижити, і не можуть їсти кропиву чи зелений сік. Вони пам'ятають смак і запах буряка, щавлю і кропиви, "узвар" із соломи і "запах смерті", що асоціюється зі стогонами вмираючих людей. Дівчата мають спогади про одяг, конфіскований активістами або обмінаний на їжу.

Кольори, пов'язані з екстремальними умовами, включають колір одягу ("Я бачила розриту могилу, там лежав молодий чоловік у синій сорочці, весь у жуках", "Пам'ятаю цвинтар, молодий чоловік у червоній кофті копав собі

могилу", "Жінка в синьому халаті хотіла мене з'їсти, але брат врятував") та очі вмираючих, наприклад, закарбовуються в пам'яті: "Вони кинули його на підлогу, щоб він потім не повернувся ("напівмертвий") і пішли геть. Я досі пам'ятаю його сіро-блакитні очі, які дивилися на нас ледь живим поглядом".

Щодо свідчень з точки зору жертви/злочинця, то свідчень членів пошукової групи, яких змушували проводити обшуки, дуже мало.

У листопаді 1932 року Рада Народних Комісарів УСРР видала директиву "Про організацію хлібозаготівель у приватному секторі", яка легалізувала конфіскацію майна та репресивні заходи проти українських селян. Уряд виправдовував ці дії накладенням на селян натуральних штрафів у розмірі ринкової вартості зерна. Директива надавала сільським радам право позбавляти селян землі та майна і виселяти їх із сіл і районів. "Товарні репресії" були запроваджені як засіб покарання тих, хто ухилявся від хлібозаготівель, і застосовувалися за класовою ознакою. [65, с. 8] [18, с. 383-386] [66, с. 34]

У січні 1933 року, за винятком Київської області, жодна інша область не виконала річний план хлібозаготівель для приватного сектору. Для українських селян це означало не лише штрафи та репресії, але й голод та геноцид. Українські селяни не порушували закон. Вони просто не мали достатньо зерна, щоб виконати нав'язані їм плани. Тим не менше, їх штрафували, навіть у селах, які не були занесені на "чорну дошку". 8 грудня 1932 року Верховний комісар Станіслав Косіор доповідав у Москві, що натуральні штрафи працюють добре, підкреслюючи, що колгоспи та одноосібники також добре справляються з поставками великої рогатої худоби та свиней. Головний український комуніст говорив Сталіну, що голод "виховує" селян, і підкреслював каральну функцію Голодомору. Страх підживлювався доти, доки голод не отруїв свідомість людей і не знеболів їхні тіла та душі. Сприйняття смерті та ставлення до померлих поступово змінювалося, а трупи людей тижнями залишали на вулицях і в будинках, що стало нормою. Люди стали байдужими до цього незвичного явища.[18, с. 458] [65, 69-80]

Голодомор 1932-1933 років мав надзвичайно тяжкі наслідки для психіки українського населення. Ця трагедія стала не лише фізичним випробуванням, але й моральним та психологічним випробуванням для мільйонів людей.

Спочатку селяни стикалися зі страхом і тривогою перед невідомим майбутнім, боротьбою за виживання та пошуком їжі. Недостатнє харчування призводило до фізичного виснаження, втрати сили та втоми, що додавало емоційного стресу.

Поступово, з розвитком голоду, багато людей стикалися з втратою надії та віри в майбутнє. Перед очима українців розгорталися картини страждань, хвороб і смерті близьких, що призводило до поглиблення депресії та втрати життєвих сил. Були випадки психічних розладів, включаючи втрату розуму та суїцидальні думки.

Крім того, голодомор призвів до руйнування соціальних структур і взаємин. Боротьба за виживання змусила багатьох людей звертатися один проти одного, конкурувати за обмежені ресурси та звертатися до екстремальних заходів, включаючи крадіжки, доноси та навіть людоїдство.

У цілому, голодомор 1932-1933 років мав руйнівний вплив на психіку українського населення, залишивши за собою тривожні сліди, які вплинули на суспільство на десятиліття вперед.

2.2: Демографічні наслідки

Проблема визначення демографічних втрат населення у зв'язку з Голодомором-геноцидом 1932-1933 років частково пов'язана з різним трактуванням поняття "втрати населення". У демографії розрізняють дві основні категорії таких втрат: прямі втрати та непрямі втрати. Прямі втрати - це зменшення чисельності населення внаслідок смертності та міграції,

спричинених Голодомором. Це стосується як прямих смертей від голоду, так і міграції людей, які намагалися врятуватися від голоду та його наслідків. Непрямі втрати, або недонароджуваність, визначаються як різниця між очікуваною та фактичною кількістю народжень, які б відбулися за відсутності такої катастрофи, як Голодомор. Це означає, що катастрофа спричинила зниження народжуваності, наприклад, через поганий стан здоров'я, недостатнє харчування або психологічний стрес. [15, с. 150]

Інші дослідники додають, що поняття "демографічні втрати" можна трактувати досить вузько. Вони визначають такі втрати як різницю між кількістю народжень і смертей, які фактично відбулися внаслідок голоду 1932-1933 років, та кількістю народжень і смертей, які б відбулися, якби голоду не було. Таким чином, він розрізняє прямі втрати населення внаслідок голоду (через підвищену смертність) та непрямі втрати (через відсутність народжень). [31, с. 90]

Карта Голодомору, що з'явилася в західній пресі у 1930-х роках, фіксувала територію масового винищення українців штучним голодом. Її створення було результатом спільних зусиль інтелектуалів, іноземних дипломатів та сумлінних журналістів, таких як Гарет Джонс, Малкольм Маггерідж, Вільям Стоунмен, Френк Робертс, Вільям Чемберлен, Гаррі Ланг та інших. Їхні звіти і опубліковані статті розкривали географію та демографію Голодомору в Україні. Злочин Москви став відомий завдяки діяльності кардинала Теодора Інніцера, австрійського інженера Александра Вінербергера та доктора Евальда Амменде – генерального секретаря Європейського конгресу нацменшин і секретаря створеного Інніцером міжконфесійного комітету допомоги голодуючим Радянського Союзу. У 1935 році була опублікована книга Евальда Амменде "Чи повинна голодувати Росія?". Ця книга була випущена за підтримки кардинала Теодора Інніцера. У 1980-х роках територія Голодомору стала предметом досліджень Конквеста та Мейса, а також особистого інтересу американських сенаторів. Голодомор в Україні перестав розглядатися як локальне явище. [3, с. 167-177]

Територія, яка постраждала від Голодомору, не обмежувалася лише адміністративними кордонами сіл і районів семи областей УСРР, як визначалося в той час, а також включала території за межами України, що були українськими етнічними землями з густим населенням українців. Штучний голод, депортації та розстріли, які стали причиною смертей українців, особливо в селах України та на територіях Донських та Кубанських округів, були визнані свідомими злочинами геноциду, вчиненими комуністичним тоталітарним режимом.

Упродовж періоду з лютого по жовтень 1932 року, відповідно до рішень Вищої Української Центральної Виконавчої Комісії, територію радянської України розділили на Дніпропетровську, Вінницьку, Київську, Одеську, Донецьку, Харківську та Чернігівську області. Крім того, до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УСРР) увійшла Молдавська Автономна Соціалістична Республіка. У межах УСРР було створено 609 районів. За етнічним складом, лише в п'яти районах з цього загального числа, українці становили менше 50 відсотків населення.

Починаючи з осені 1931 року і протягом першої половини 1932 року, у всіх областях УСРР проводилася конфіскація насіннєвих фондів, хліба та продовольства. Зафіксовано широке вживання українцями сурогатів їжі та м'яса з дохлої худоби. Поширювалися епідемії, зокрема тиф. На території України лише у червні 1932 року було зафіксовано сотні смертей і тисячі випадків голоду. В середині 1932 року Голодомор охопив територію УСРР, включаючи Молдавську АСРР, а також регіони, де проживали українці у РСФРР (Кубанський округ, Північно-Кавказький край, Нижнє Поволжя, Зелений клин на Далекому Сході, Сірий клин на Півночі Казахської АСРР).

1932 році у **Харківській області** проживало 7,7 мільйонів осіб, з яких 6,2 мільйона мешкали в селах. В червні 1932 року голод охопив 7 районів, а інші перебували в стані постійного голоду. У березні 1933 року голод поширився на 21 район, у травні на 42, а в червні 1933 року - на 59 районів, 23 з яких вважалися "особливо постраждалими". На 21 червня територія Голодомору

охоплювала 61 район (з 64) Харківської області з населенням понад 5 мільйонів осіб. За даними Держплану України, смертність на рівні районів коливалася навколо 50%. Начальник обласного відділу ДПУ, З. Кацнельсон, повідомляв керівництво про щоденний приріст смертності, який "настільки зросло, що в багатьох сільрадах припинено реєстрацію померлих", і в двох третирах сільрад кожного району половина колгоспників "лежить пухля". [38, с. 26]

У **Київській області** проживало 8,2 мільйонів осіб. Навесні 1932 року від голоду постраждали 13 районів, де мешкало 1,1 мільйона осіб. У лютому 1933 року голодування охопило 21 район, включаючи Володарський, Білоцерківський, Богуславський, Тетіївський, Уманський, Смілянський та інші, де людоїдство стало розповсюдженим, а трупи залишалися на вулицях сіл протягом декількох днів. За даними на 1 березня 1933 року голод охопив вже 52 райони з 76 у області, тобто 3,7 мільйона осіб. У червні 1933 року територія Голодомору поширилася на 66 районів Київщини, і в 34 з них зафіксовано соціальні аномалії. Хоча поліські райони майже не згадуються в досліджених документах, там також масово відбувалися випадки смертей від голоду. На початку літа 1933 року близько 6 мільйонів осіб у Київській області страждали від голоду. Смертність сягала третини населення, а в деяких районах, таких як Уманський і Кам'янський, – половини. Заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян визнав тоді, що зменшення кількості померлих було наміреним, оскільки перевірка на місцях підтверджувала значно більші цифри. Смертність від голоду, за даними обласного відділу ДПУ, була занижена втричі. [38, с. 27]

На **Вінниччині** в лютому–березні 1933 року територія Голодомору включала 27 районів з населенням 1,1 мільйона осіб, а до 15 квітня 1933 року – 37 районів. В цій області страждало від голоду приблизно 3 мільйони робітників і селян. Наприклад, у Немирівському районі масове голодування поширилося на 13 з 27 сільрад, де переважно проживали українці. Наприклад, у селі Зозів щодня помирало кілька осіб, а 200 українських селян були опухлими. У селі Сугаки помирав кожен четвертий мешканець, а всі показували ознаки безбілкового набряку тіла. [38, с. 27]

У **Одеській області**, що включала частину сучасних Миколаївської та Херсонської областей, у 1932 році було створено 51 район з населенням 3,5 мільйона осіб, включаючи 2,6 мільйона у селах. Згідно з офіційними даними радянської влади, у квітні 1933 року голод охопив 27 районів, де проживало 1,7 мільйона осіб, що складало 65% населення області. Існують джерела, що свідчать про те, що масове голодування охопило всі райони цієї області. [3, 157-167]

У 1932 році населення **Дніпропетровської області**, включаючи частину сучасної Запорізької області, становило 4 мільйони осіб, з яких 3,1 мільйона проживали в сільських районах. За документами, узимку 1931–1932 років більшість сільських районів Дніпропетровщини вперше відчула голод. Навесні у деяких з них, таких як Новопраський, Долинський, Межівський, Лихівський, почалася масова смертність. У березні 1933 року голод охопив 40 з 49 районів області, звідки надходило 70% повідомлень про смерті від голоду. Начальник обласного відділу ДПУ УСРР підтвердив, що факти голодування та недоїдання були присутні і в інших районах області. Смертність у восьми районах перевищувала показники 1932 року. [18, с. 173]

Березень 1933 року в **Донецькій області**, де проживало 2,9 мільйона осіб, голод зафіксований у 21 з 23 районів за даними обласного відділу ДПУ. Села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слов'янського, Краматорського, Луганського, Новопсковського, Маріупольського районів та інших агропромислових районів були охоплені територією Голодомору. У **Чернігівській області**, де проживало 2,5 мільйона осіб, голод охопив 26 з 36 районів. Українці також масово голодували в інших адміністративних районах. Наприклад, у Дмитрівському районі голод відчували 39 сіл, особливо села Фастівка, Стрільники, Піски, Луговик, Вороньки, Козацьке. [3, с. 157-167]

Демографія вивчає закономірності відтворення населення в соціально-історичному контексті; аналіз демографічних процесів в Україні у 1910-1930-х роках враховує різні історичні, політичні, економічні, правові, соціальні та інші чинники, які впливали на демографічну ситуацію. Такі події, як Перша світова

війна, національно-визвольні змагання, утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки та насильницьке встановлення комуністичного режиму, голод 1921-1922 рр. та репресивна політика щодо українського селянства, спричинили значні втрати та зміни в демографічній структурі українського суспільства. [59]

Як справедливо зазначає А. Козицький, ця складна ситуація ускладнює врахування мінливої динаміки і тенденцій демографічного розвитку та розмежування втрат населення внаслідок насильницьких методів колективізації, репресій, депортацій і добровільної міграції від безпосередніх жертв голоду-геноциду. Це ускладнює розмежування між безпосередніми жертвами голоду-геноциду та тими, хто постраждав від нього. [26, с. 53]

Одним з чинників була еміграція, яка через Голодомор 1932-33 року суттєво вплинула на демографію України, викликаючи значні втрати та впливаючи на динаміку народжуваності, смертності та міграції.

Після неврожаю 1931 року, навесні 1932 року було зібрано недостатньо зерна, щоб вижити українським селянам. У цей час багато людей кинулися до сусідніх регіонів Соціалістичної Республіки Російської Федерації, щоб купити, обміняти або випросити хліб. Однак не всі з тих, хто вирушив на пошуки їжі, змогли повернутися до своїх родин з тим невеликим зерном, яке мали, про що свідчить лист від 1 квітня 1932 року від секретаря Кантемирського райкому ВКП(б) Юлілова до секретаря Центрально-Чорноземної області Валеїкіса. Згідно з цим листом, лише за останні кілька днів було поховано 12 осіб із сусідніх районів України, які приїхали до Кантемирівки за хлібом. [3, с. 157-163]

Тим часом генеральний секретар Центрально-Чорноземного обкому, який передав це повідомлення Косіору, генеральному секретарю ЦК КП(б)У, зажадав від уряду УРСР вжити заходів для контролю за своїми громадянами. Він стверджував, що деякі люди викопували купи буряків і їли їх, навіть якщо вони були заморожені. Цей сигнал з Воронежа, очевидно, став ключовим моментом, що спонукав Державне політичне бюро (ДПУ) дати негласні вказівки обмежити виїзд голодуючих українських селян до Росії для купівлі

хліба. Про це свідчить лист від 16 травня 1932 року від групи так званих "марнотратників" з різних районів, зокрема Фробинського, Олександрійського, Кременчуцького, Потоцького та Семенівського. У листі, адресованому Сталіну та ЦК КП(б)У, йдеться про жорстоке поводження провідників у потязі Ромни-Бахмач, зокрема, про відмову голодним людям увійти до вагону, навіть якщо вони мали квиток. Це може свідчити про те, що влада вже почала обмежувати свободу пересування голодуючих. [53, с. 6]

Наприклад, через обмеження на виїзд до Росії та Білорусі значна частина українських селян, особливо на Правобережній Україні, намагалася перетнути західні кордони СРСР, щоб втекти до Польщі та Румунії. У той час радянсько-польський та радянсько-румунський кордони щодня перетинали десятки і сотні втікачів, які хотіли врятуватися від голоду. Тарас Бульба-Боровець, відомий організатор повстанського руху на Поліссі під час Другої світової війни, свідчив: "Між втікачами та прикордонниками ГПУ ведеться справжня війна. Це як лінія фронту, всю ніч стріляють кулемети, світять ракети і прожектори. Я ніколи не бачив такої сцени на цьому кордоні. Біля офісу польських прикордонників зібрався натовп людей. Звичайні робітники та фермери захищають своє життя..." [7, с. 12]

Історії українців, які рятувалися від голодної смерті, незабаром були опубліковані у львівських газетах. Наприклад, одна жінка, яка вижила, описала жахливі умови в їдальні, де подавали їжу робітникам. Вона назвала хліб "сумішшю чорного бадилля", а кістлявих дітей, які випрошували їжу, порівняла з шакалами, яких робітники залишили лизати недоїдки. Ці втікачі стали важливим джерелом інформації про Голодомор для Заходу. У статті, опублікованій у віденській газеті "Райхпост", Евальд Аменде, генеральний секретар Європейського конгресу національностей, зазначив, що ця голодна катастрофа не була випадковістю. Він висловив стурбованість і провів розслідування, щоб виявити жахливі наслідки голоду в Радянському Союзі. Пан Аменде зазначив, що ряд етнічних меншин, які проживали на кордоні з Радянським Союзом, в тому числі українці, білоруси та литовці, мали детальну

інформацію про ситуацію з голодом по той бік кордону. Він підкреслив, що люди, змушені покинути свої домівки через голод та перетинали кордон майже щодня. [3, с. 157-167]

Не лише селяни з українського Правобережжя тікали до Польщі, залишаючи все в рідних селах. Навіть ті, хто ще вчора вірив у більшовицький режим і агітував за нього, розчарувалися в ньому. Наприклад, 20 липня 1933 року Захар Гудима, який втік з більшовиками у 1920 році, перейшов кордон біля Гусятина. В інших випадках українці декларували громадянство Західної України, щоб допомогти голодуючим українським селянам. Наприклад, Підгаєцький районний комітет допомоги українцям оголосив 29 жовтня 1933 року Днем загального посту і пожертвував кошти на продукти харчування в цей день як допомогу голодуючим у верхів'ях Дніпра. З 1933 року в газетах Галичини та Буковини почастишали повідомлення про те, що голодні українські селяни переходять кордон. Ці події фіксувала, львівська газета "Діло". [3, с. 157-167]

У селі Підфіліп'я на річці Зубрутич є свідчення мешканців, які бачили, як з радянського боку до річки гнали коней, а втікачів, які намагалися потрапити на польський бік, обстрілювали радянські солдати. 1933 року 30 українських селян перейшли кордон з боку річки Зубрутич у район Борщева. Загалом лише в Борщівському районі кордон перетинуло понад 300 втікачів, 62 з яких залишилися в тому ж самому районі. Протягом 1932 року прикордонники ГПУ розстріляли 5450 осіб, але точна кількість тих, хто загинув, потонув у річці або помер від холоду на території Польщі чи Румунії, невідома. Саме з цих жахливих подій Генеральний секретар Європейського національного конгресу заявив, що голод, який спалахнув в Україні, не перекинувся через кордон, але призвів до страшного голоду серед дітей, женок, чоловіків та людей похилого віку. [67, с. 19-23]

Наступним найжахливішим аспектом Голодомору в Україні в 1932-33 роках став канібалізм. Голодомор відбувся внаслідок політики колективізації, що призвела до конфіскації продуктів харчування і масового голоду. Умови

голоду були настільки відчутними, що деякі люди, позбавлені будь-якого доступу до їжі, змушені були звертатися до відчайдушних засобів для виживання, включаючи канібалізм.

Людожерство відобразилося на демографічних наслідках голодомору в Україні кількома шляхами. По-перше, він призвів до додаткових смертей серед тих, хто спробував вжити тіла померлих у якості їжі. Це підвищило загальну смертність та спричинило серйозний занепокоєний стан в українському суспільстві.

По-друге, канібалізм вплинув на психологічний стан населення. Цей акт відчайдушного виживання залишив психологічні травми, які вплинули на післяголодоморний період. Велика частина населення, яка пережила голод, страждала від посттравматичного стресового розладу та інших психічних проблем, що вплинули на їхні можливості до працевлаштування та відновлення. Зрозуміло, що людожерство і трупоїдство є патологічними явищами і не характерні для нормальної людської психіки, в історії українського народу є приклади, коли голод доводив людей до відчаю і крайньої бідності. Після голодомору в більшовицькі часи подібних випадків український народ не переживав.

У 2009 році Служба безпеки України розкрила інформацію з Державного політичного управління УРСР про випадки канібалізму та трупоїдства в Україні. Згідно з цими документами, було виявлено 1022 кримінальні справи, в яких є докази. Історики стверджують, що за цими злочинами було засуджено понад 2500 осіб.

За словами доктора Василя Малочка, у першій половині 1932 року були поодинокі випадки канібалізму. Проте наприкінці 1932 та у 1933 роках він набув значно більшого поширення у всіх регіонах, що страждали від голоду в Україні.

Сценарист кіно Борис Хандрос, який займається створенням документальних фільмів про Голодомор, робить висновок, що канібалізм став перепусткою між людиною та звіром. У той же час у мемуарній літературі

відзначено багато випадків, коли голодні люди намагалися захистити себе та інших від канібалізму та боротися з ним. Свідки розповідають, що у селах жінки об'єднувалися та чергували, щоб захистити своїх і сусідських дітей від канібалів. У статті британського історика Саймона Себага-Монтефіоре для лондонського видання *Evening Standard* зазначається, що люди вбивали своїх дітей та їли їх, зникли кішки й щури, вимерли цілі села. Візки, які забирали мертвих, просто почали збирати слабких і ховати їх заживо. У звіті начальник служби таємної поліції Києва було зазначено 69 випадків канібалізму за два місяці.

Марія Лантрат з Луганської області поділилася страшною історією, коли один з її сусідів вбив її маленьку доньку, а інший — ослабленого голодом чоловіка. Вона також згадала, як разом з бригадиром вони їхали на підводі з поля і відмовилися везти її літнього дідуся до села, а наступного дня Марія побачила людські кістки на тому ж місці. Дослідники виявили випадки полювання на людей, особливо на дітей, під час Голодомору. У період голоду банди організовували фальшиві вбивства і забивали своїх жертв на м'ясо, щоб вижити або збагатіти. Батьки стали приховувати своїх дітей, щоб запобігти подібній долі. [25]

Розповідаючи про Голодомор, відома американська журналістка та історик Енн Еплбаум стверджує, що канібалізм був поширеним явищем, але не є ендемічним. Вона вказує на документальні записи, поліцейські звіти та скарги як свідчення цього. Еплбаум наголошує, що частим випадком була некрофагія - поїдання трупів. Вона особливо підкреслює події в Харківській області навесні та влітку 1933 року, коли було зафіксовано 420 випадків, коли сім'ї вживали власних голодуючих дітей або вбивали слабших членів родини, часто дітей, щоб вижити. Вона описує села, охоплені страхом і хаосом, де тіла померлих від голоду залишалися непохованими. Еплбаум також зауважує, що українське керівництво було обізнане з канібалізмом, і ця інформація була відома Москві. [55]

Недавно правозахисники в Україні та на Заході повідомили, що документують дії російського диктатора Володимира Путіна, який використовує голод як зброю в Україні. Юристи Global Rights Compliance зафіксували випадки блокування гуманітарних продовольчих коридорів, обстрілів продовольчих об'єктів та перекриття маршрутів постачання зерна. [25]

Професор історії з Єльського університету, Тімоті Снайдер, заявив, що Путін намагається продемонструвати свій контроль над Україною перед азійськими та африканськими лідерами, стверджуючи, що весь продукт харчування належить йому. Історик порівняв цю ситуацію з політикою Сталіна у 1930-х роках, коли диктатор вирішував, хто залишиться живим, а хто помре. [62]

Історико-демографічний дискурс щодо статистики жертв Голодомору нагадує гру у конкуренцію цифр та методологічних підходів, яка заповнила інтелектуальний простір наприкінці ХХ-го та на початку ХІ-го століть. Історики, демографи, політологи та соціологи змагаються в оцінці загальної кількості жертв, використовуючи "відповідні методології". Однак поняття та феномен "жертви Голодомору" стосується не лише мертвих, тобто вмираючих, а й тих, хто страждав. Вони зазнали фізичної та психологічної травми від хвороб (тиф, коліт, ентерит, дистрофія), поїдання мертвої худоби, котів і собак та людоїдства. Соціальні вікові групи жертв Голодомору включають плоти через фізичне виснаження вагітних жінок, біологічне безпліддя через дистрофію, безпритульних дітей, селян, заарештованих за опір хлібозаготівлям, та дітей-сиріт. Голодомор - це не лише голод, а й масове позбавлення людей права на життя та умисне вбивство частини соціальних груп. Юридичне поняття "жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні" набуло офіційного суспільно-політичного та правового статусу, коли було закріплене в Законі України № 376-V від 28 листопада 2006 року "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні".

Законодавець надав ширший визначення терміну "жертви Голодомору" (померлі) та "потерпілі особи, які пережили Голодомор". [63, с. 2]

Ключове визначення "жертви Голодомору" згадується в тексті закону вісім разів; Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року також відрізняє померлих і фізично постраждалих (тобто тих, хто зазнав фізичних травм або має психічні розлади). Таким чином, жертвами Голодомору були не лише зареєстровані за певними адресами особи (легальне населення), а також "мертві" та "живі" (тобто ті, хто пережив Голодомор), які перебували в українських селах у той час. Оскільки селяни не мали паспортів, існувало класичне радянське реєстрування, окрім придомових ділянок, які реєструвалися в податкових та фінансових органах. Свідками трагедії були випадкові особи, які з різних причин опинилися в селі тоді, але вони були опосередковано пов'язані з подіями та явищами голоду. Наявні мешканці були як свідками, так і жертвами злочину голоду.

Голодомор, який став геноцидом, спровокованим комуністичним окупаційним режимом, відбувся під час національно-визвольного руху українців проти російських окупантів. Це було результатом боротьби за незалежність та цілеспрямованої геноцидної політики. Головна демографічна особливість цього геноциду полягає в тому, що українці, як найбільший народ, стали жертвами геноциду протягом ХХ століття. Інші народи, що стали жертвами геноцидних дій, були чисельно меншими. Другою унікальною демографічною рисою Голодомору є те, що це був один із двох випадків геноциду у ХХ столітті, коли жертвами ставали більшість населення — понад 80% населення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Масове винищення вірмен відбувалося на території, де вони становили лише відносну більшість, в то час як інші геноцидні дії спрямовувалися проти менших етнічних груп. Ще одним народом, який перебував у схожій ситуації під час геноциду, були кхмери в Камбоджі, які також становили переважну більшість населення території, де відбулося їх масове винищення — близько 90% мешканців. Проте відмінність між геноцидом українців і камбоджійців полягає у тому, що внаслідок Голодомору демографічні втрати українського населення виявилися в абсолютному відсотковому відношенні більшими порівняно з

іншими етнічними групами України (поляками, німцями, румунами, євреями тощо). У разі геноциду в Камбоджі втрати камбоджійців відносно виявилися майже вдвічі меншими (21–24%), ніж відсоток жертв серед етнічних громад їхньої країни (китайців, в'єтнамців, тайців тощо), який становив відповідно 37–40% чисельності цих груп. В більшості наукових публікацій, що присвячені геноциду 1975–1978 років у Камбоджі, демографічні втрати населення країни подаються без розбиття за етнічною належністю, вказуючи загальну кількість жертв серед людей, яких називають "камбоджійцями". Третя демографічна особливість Голодомору полягає в тому, що він схожий на масове винищення євреїв та циган (ромів) під час Голокосту у 1941–1945 роках. Так само, як представники цих двох національностей, українці в 1932–1933 роках майже не мали можливості втечі за кордон. Наприклад, на відміну від тих, хто став жертвами геноциду в Османській імперії (близько 300 тисяч біженців), Камбоджі (понад 300 тисяч біженців) або Руанді (понад 250 тисяч біженців). Українці з сільських районів також мали мало можливостей уникнути переслідувань, "зникаючи" серед місцевого населення, переважно міського, на відміну від того, що сталося з частиною вірмен в Османській імперії (що дозволило врятувати від 240 до 300 тисяч осіб). [3, с. 157-167]

Важливою характеристикою геноциду є його наслідок — не лише масове вбивство людей, але й ліквідація людської групи як соціокультурної спільноти. Британський соціолог М. Шоу зазначає, що при знищенні певної групи людей організатори геноциду мають на меті не лише припинення життя всіх її членів, але й усунення їхнього соціального впливу в політичному, економічному та культурному планах. При цьому не завжди всі члени цієї групи фізично знищуються, оскільки страх смерті змушує вцілілих переосмислити свою ідентичність та соціальні взаємини. (72, р. 34.)

Західна преса першою оприлюднила статистику жертв Голодомору, не стверджуючи, що цифри є точними.

Хоча історики, зокрема демографи, були скептичними щодо журналістської статистики, вона виявилася однією з перших фіксацій.

Наприклад, у липні 1933 року газета "Свобода" заявила про 10 мільйонів смертей від голоду в СРСР за півроку, а у жовтні львівське видання "Діло" повідомило, що надійні джерела в Берліні отримали підтвердження про голодну катастрофу в СРСР, де число померлих від голоду становило близько шести мільйонів, що складало 15% населення. [16, с. 24]

На фоні селянської трагедії "Діло" опублікувало висновки американського професора Р. Сілієта, який заявив про 10 мільйонів загиблих від голоду в Україні та на Кубані. [20, с. 13]

Дослідник з США Д. Чемберлен, цитуючи відомого журналіста В. Дюранті, твердив, що внаслідок штучно створеного голоду загинуло 3 мільйони людей. Журналістські дані щодо цієї події варіюються від 3 до 10 мільйонів осіб. Хоча ці цифри можуть бути розглянуті як ілюстративні, суб'єктивні та емоційно заряджені, варто відзначити, що академічні дослідження підтверджують числа від 3 до 6 мільйонів. [10, с. 838]

У висновку комплексної судово-історичної експертизи, проведеної 10 грудня 2020 року Національною академією правових наук в рамках досудового розслідування Головного слідчого управління СБУ у кримінальному провадженні № 22019000000000309, експертна комісія, складена зі спеціалістів різних галузей (слідчі, юристи, криміналісти, судові психологи, історики, філологи), застосовуючи міждисциплінарний та системний підхід та різноманітні наукові методи, встановила, що комуністичний тоталітарний режим у 1932–1933 роках призвів до загибелі 10 мільйонів 500 тисяч українців. [14, с. 520]

Висновки до II розділу:

Голодомор 1932-1933 років завдав нищівного удару українському народові, спричинивши катастрофічні демографічні та соціальні наслідки, подолати які виявилось надзвичайно складно. Мільйони безневинних життів були обірвані внаслідок штучно викликаного голоду, що призвело до колосального скорочення чисельності населення України. Ця трагедія геноцидного масштабу суттєво деформувала природний демографічний розвиток нації. Прямі демографічні втрати від масового голодування, епідемій та пов'язаних з ними причин сягали від 3 до 10 мільйонів осіб.

Це спричинило різке падіння природного приросту населення та катастрофічне зниження народжуваності. Вікова та гендерна структура населення зазнала значних деформацій через непропорційно високу смертність серед дітей, молоді та чоловіків працездатного віку. Руйнація соціальних структур і традиційного сільського укладу життя стали одними з найбільш руйнівних наслідків Голодомору. Мільйони селянських сімей були розірвані, з'явилася велика кількість сиріт та безпритульних дітей.

Духовні та культурні цінності українського народу зазнали нищівного удару через винищення значної частини інтелігенції. Масштабна еміграція, спричинена пошуками кращих умов для виживання, стала ще одним деструктивним фактором. Відплив значних людських ресурсів з України суттєво підірвав її економічний та інтелектуальний потенціал. Ті, хто вижив, зазнали глибокої психологічної травми, наслідки якої передавалися з покоління в покоління. Соціально-економічні трансформації також були разючими. Сільське господарство, що було основою економіки, зазнало колапсу через втрату величезної кількості робочих рук. Відбувся значний відтік населення із сіл, що спустошило цілі регіони. Уповільнений відновлювальний потенціал нації стримував відродження різних галузей господарства.

Психологічні травми пережитого Голодомору торкнулися буквально кожної родини. Шок від масштабів трагедії, пережиті страждання і приниження

зруйнували ментальне здоров'я величезної кількості людей. Посттравматичні розлади стали нормою для цілих поколінь.

Це деформувало світогляд, поведінкові моделі, міжособистісні стосунки в суспільстві. Навіть в післявоєнний період демографічне та соціальне відновлення в Україні відбувалося надзвичайно повільно. Деформована статеві-вікова структура, дефіцит працездатних, зруйнована система охорони здоров'я та освіти створювали негативний цикл розвитку. Соціальна апатія, алкоголізм, розпад моральних норм - це теж було спадщиною Голодомору.

Лише в 1960-х роках в Україні розпочалося відчутніше відновлення демографічного та економічного потенціалу. Проте глибокі рани, нанесені геноцидом 1932-1933 років, залишалися невиліковними для ментального та фізичного здоров'я нації. Пам'ять про Голодомор й надалі формувала історичну свідомість та ідентичність українського народу.

ВИСНОВОК

Дослідження соціальних та демографічних наслідків Голодомору в Україні у 1932-1933 роках виявило значний вплив цієї трагедії на українське суспільство. Голодомор був не лише геноцидом, спрямованим на фізичне знищення української нації, але й на викорінення її національної гідності та самоповаги. Комуністичний режим, що контролював Україну, активно діяв на знищення ідентичності українців, забороняючи вільний розвиток їхньої культури та мови.

Одним із основних соціальних наслідків Голодомору було загальне відчуття безпорадності та втрати віри у власні сили серед українського населення. Пережитий голод став причиною серйозних психологічних травм у виживших, що відобразилося на їхньому пізнішому житті та поколіннях.

Демографічні наслідки Голодомору також були важливими. Мільйони людей загинули від голоду, що призвело до значного зменшення чисельності українського населення. Крім того, велика кількість людей була вимушена залишити свої рідні села у пошуках їжі, що спричинило масштабні міграційні потоки та соціальні перетворення.

Найбільшою загрозою було планування комуністичного режиму щодо ліквідації української національності та перетворення її на "радянський народ". Це ставило під загрозу самовизначення українців та їхнє право на культурну автономію. Але вони все одно намагалися створювати опіри, повстання, вигадувати різні методи та способи, щоб обхитрити тоталітарний режим. Українці не здавались до останнього їх надія, віра та характер показувала комуністам реальну силу нашого народу. Голодомор довів людей до безумних умов для виживання. Трупоїдство, людоїтство, продаж дітей, девіантна поведінка та безліч інших факторів доказують, що влада своїми діями може довести населення до первинних інстинктів, аби просто якось зустріти завтрашній день. Навіть зараз складається враження, що нас хочуть зламати та довести до відчайдушного стану. І не тільки країна-агресорка, а й ті люди, які

ми обирали на високопоставленні посади, сподіваючись на комфортне та безтурботне життя, а не виживання.

Узагальнюючи, Голодомор у 1932-1933 роках справив значний вплив на соціальну та демографічну структуру України, залишивши слід у психології та культурі українського народу. Його наслідки відчуваються й досі, нагадуючи про важливість пам'яті та збереження національної ідентичності. Він став підґрунтям для роздумів, для того, щоб зробити свої висновки та не допускати повторення у майбутньому та сьогодні. Бо як казав великий український письменник Т. Г. Шевченко: ***“Борітеся – поборете! Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая!”***

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: збірник документів та матеріалів / авт. вступ. ст. та упор. О. Лисенко, Р. Подкур. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. 356 с.
2. Антонович Д. Українська культура: збірник лекцій. Подєбради: УТГІ, 1940. 334 с.
3. Багалій Д. Нарис української історіографії. Літописи. Київ: УАН, 1923. 136 с. 49-71; 117-135; 71-83; 167-177; 157-167
4. Білий Д. Стасюк О “Голодомор 1932-1933 років-геноцид української нації”. Київ, 2021.
5. Бойко О. Пропаганда. Політична енциклопедія. Київ. 2011. 610 с.
6. Брицький П. П. Голодомори в Україні як засіб винищення українства. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Хмельницька область. 2008. С. 20.
7. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981. С.12
8. Васильєв В., Шаповалов Ю. мандири великого голоду: Поїздка В. Молотова та Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933рр. К.: “Генеза”, 2001. 327 с.
9. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Васильєв В., Віола Л. Вінниця: Логос, 1997. С. 92.
10. Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с.
11. Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. С. 279.
12. Винницька І., Ісаїв В. Свідки Голодомору: усні історії. Український історик : журн. Укр. іст.-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 163–164.
13. ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. с. 185–190.

14. Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досу дових розслідувань. 520 с.
15. Гладун О. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ: НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М. В. Птухи, 2018. С. 150
16. Голод засобом більшовицької політики // Діло. – 1933. – 18 жовтня. С.24
17. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 443 ; 205-207
18. Голодомор 1932 –1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 173; 458; 383-386
19. ДАДО. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 87. С. 114.
20. Жахливе жниво голодової смерти // Діло. 1933. – 14 липня. С.13
21. “Закон о пяти колосках” – кровавый инструмент организаторов Голодомора. [Електронний ресурс] URL: <http://surl.li/sjpoq>
22. Закон «про 5 колосків» – як Сталін вибивав із селян хліб. [Електронний ресурс] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-5-koloskiv-yak-stalin-vybyvav-iz-selyan-khlib/31982230.html>
23. Історія Голодомору. [Електронний ресурс] URL: <http://surl.li/secuq>
24. Історія селянства Української РСР у 2-х т. / відп. ред. І. І. Компанієць. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 150.
25. Камеристий-Брайтенбюрх Р. “Частіше це робили жінки”. 90 років тому доведені до божевілля голодом українці вдавались до канібалізму — маловідомі спогади очевидців. [Електронний ресурс] URL: <http://surl.li/sjnts>
26. Козицький А. Демографічні втрати України від Голодомору 1932-1933 років у контексті підрахунку геноцидних жертв ХХ ст. Матер. Міжнар. наук.-пр. конф. «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ, 2017. 200 с. С. 53.
27. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм: монографія. Київ: МАУП; Міленіум, 2006. 106 с.
28. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 134 с.

29. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 206 с.
30. Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках.(Миколаївський район Одеської області) / відп. ред.: Борисенко В. К. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2008. С. 243–246.
31. Левчук Н. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. Укр. істор. журнал. 2015. No 4. С. 90.
32. Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. С. 188. 7
33. Мараєв В. “Закон про п’ять колосків” і початок терору голодом.[Електронний ресурс] URL: <https://uain.press/blogs/294869-294869>
34. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917-1933 рр.): монографія. Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.
35. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи(1917-1933 рр.): дис. ... д-ра іст. Наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 60; 66; 191-192; 193; 210.
36. Маркова С., Шеремета Л. Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців. Український селянин. 2020. Вип. 24. С. 24.
37. Марочка В. Нищук Є. Енциклопедія голодомору 1932-1933 років в Україні. Дрогобич: Коло, 2018. С. 503.
38. Марочко В. Територія голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси. Проблеми історії України : факти, судження, пошуки: міжвид. Зб. Наук. Пр. Київ. 2013. С .167; 11; 26-27
39. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. Харків: Держвидав України, 1925. 71 с.

40. Мицик Ю. Від упорядника. Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 1. С. 16.
41. Марочко В. , Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 64
42. Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках. Історична правда. [Електронний ресурс] URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/24/5936/>
43. Павлоградське повстання 1930 р.: документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Укр. письменник, 2009. С. 264–274.
44. Петренко І. Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині). Кіровоград : Антураж, 2009. 213 с.
45. Петрова Н. Деформація традиційної системи харчування українців в роки Голодомору. Італійська їжа в історії та культурі: збірка наукових статей з нагоди року італійської їжі у світі. Одеса, 2018. С. 119–135.
46. Пиріг Р. Зі щоденника поїздки Л. Каганович в Україну 20-29 грудня 1932р. -. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. "Києво-Могилянська академія", 2007. 497 с.
47. Письмо Л. Б. Каменеву. Полное собрание сочинений / Ленин В. Т. 45. С. 429-431.
48. Подкур Р. Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР. Регіональна історія України. 2016. Вип. 10. С. 165
49. Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. Вип. 31. С. 98.
50. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 2001. 418 с.
51. Різників О. Їдло 33-го. Одеса: Вид-во «Юридична література», 2003. 79 с.
52. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. 394 С

53. Сергійчук В. Щоб не поїли сусідські буряки... Як українським голодуючим селянам забороняли виїжджати у північному напрямку // Голос України. 1995. С. 6
54. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. С. 165.
55. Спогади про канібалізм: «Селяни поїдають не лише щурів, а й власних дітей...».[Електронний ресурс] URL:
<https://armyinform.com.ua/2020/11/28/spogady-pro-kanibalizm-selyany-poyidayut-ne-lyshe-shhuriv-a-j-vlasnyh-ditej/>
56. Сталінський "Закон о 5 колосках": 83% осужденных к смертной казни были беднейшими крестьянами.[Електронний ресурс] URL:<http://surl.li/sjpvq>
57. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Вид. дім «Стилос», 2008. С. 223; 71; 74.
58. Суп із кори дуба і млинці з лушпиння картоплі: українські студенти подавали в Брюсселі страви часів Голодомору. Цензор нет. [Електронний ресурс] URL:
https://ua.censor.net.ua/photo_news/3066435/sup_iz_kory_duba_i_mlyntsi_z_lushpynnyakartopli_ukrayinski_studenty_podavaly_v_bryusseli_stravy_chasiv
59. Теслюк Роман, провідний науковий співробітник Інституту дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду. [Електронний ресурс] URL:
https://drive.google.com/file/d/1HBMxBoyDifuboX_akX282dIIUg5MMhrN/view
60. Тиліщак В. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. [Електронний ресурс] URL:
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>
61. Тиліщак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: науково-популярні нариси. Київ: Смолоскип, 2017. С. 5.
62. Тімоті Снайдер: “Путін наслідує політику Сталіна, який влаштував Голодомор в Україні”. [Електронний ресурс] URL:
https://www.youtube.com/watch?v=DkYhNaV1Hek&ab_channel=OpenUkraine

63. Українське слово. – 2006. – 12 грудня. С. 2
64. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 49. С. 203
65. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5549. С. 8; 69-80
66. ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 81. С. 34.
67. Чигирин И. Миф и правда о «Сталинском Голодоморе». Об украинской трагедии в 1932–1933 годах. – Великие Луки, 2009. с. 19-23
68. “Чорні дошки” Голодомору - економічний метод знищення громадян УРСР (СПИСОК). [Електронний ресурс] URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4cf147b447cf7/>
69. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 259; 127
70. Як українські студенти нагодували бельгійців стравами часів Голодомору. Еспресо. [Електронний ресурс] URL: <https://www.facebook.com/grestodorchuk/posts/1543027669142490>
71. Graziosi A. Collectivisation, Revoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales. Cahiers du Monde Russe. 1994. № 3. P. 549–550.
72. Shaw M. What is Genocide? Cambridge: Polity, 2007. P. 34.